

СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ XXI СТОЛІТТЯ

МОНОГРАФІЯ

**ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

**Тетяна КУНИЦЯ
Ірина САВЕЛЬЧУК
Людмила ГОНЧАР
Дар'я БИБИК
Вікторія АМЕЛІНА**

**СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ
УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ХХІ СТОЛІТТЯ**

МОНОГРАФІЯ

**Івано-Франківськ
«НАІР»
2023**

УДК 37.011.3-052:316.62-047.36

ББК 74.6я72

С 69

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання
НАПН України (протокол № 7 від 6 липня 2023 р.)*

Рецензенти:

Котикова О.В., доктор педагогічних наук, професор;

Чернуха Н.М., доктор педагогічних наук, професор;

Федорченко Т.Є., доктор педагогічних наук, професор.

Авторський колектив: Куниця Т.Ю. (Передмова, Розділ 2),
Савельчук І.Б. (Розділ 1), Гончар Л.В. (Розділ 4), Бибик Д.Д. (Розділ 3),
Амеліна В.М. (Розділ 5)

- С 69** Соціальні очікування учнівської молоді ХХІ століття : монографія /
Т.Ю. Куниця, І.Б. Савельчук, Л.В. Гончар, Д.Д. Бибик,
В.М. Амеліна; за заг.ред. Т.Ю. Куниці. Івано-Франківськ: НАІР,
2023. 93 с.

ISBN 978-617-8011-71-0

У монографії розкриті теоретичні основи формування соціальних очікувань молоді, проаналізовано чинники впливу на формування соціальних та ціннісних орієнтацій, сімейно-орієнтованих очікувань та життєвих стратегій; подано авторські дефініції основних понять; представлені результати моніторингового дослідження соціальних очікувань дітей та учнівської молоді; визначені пріоритетні напрями соціально-педагогічної роботи у закладах освіти та громадах на основі отриманих результатів.

Рекомендовано шкільним соціальним педагогам і практичним психологам, соціальним працівникам, науковцям. Може використовуватись у практиці соціальної роботи з дітьми у позаурочній діяльності, у неформальній освіті, у підготовці майбутніх фахівців з соціальної роботи, у роботі з батьками.

УДК 37.011.3-052:316.62-047.36

ББК 74.6я72

ISBN 978-617-8011-71-0

© Інститут проблем виховання, 2023

© Авторський колектив, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ МОНІТОРИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ (Ірина САВЕЛЬЧУК)	6
1.1. Багатовимірне бачення феномену соціальних очікувань	8
1.2. Соціальні очікування молоді як перспективні орієнтації для побудови успішного майбутнього	10
1.3. Теоретичні підходи та перспективи формування соціальних очікувань ...	13
1.4. Організаційно-методичний аспект моніторингових досліджень соціальних очікувань учнівської молоді	19
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ОРІЄНТАЦІЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ (Тетяна КУНИЦЯ)	25
2.1. Соціальні очікування – сутність та зміст в контексті реалій сьогодення	25
2.2. Класифікація соціальних орієнтацій учнівської молоді	31
2.3. Динамічний аналіз соціальних орієнтацій учнівської молоді	37
РОЗДІЛ 3. ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (Дар'я БИБИК)	47
3.1. Теоретичні підходи до визначення ціннісних орієнтацій учнівської молоді	48
3.2. Динаміка змін ціннісних орієнтацій учнівської молоді	54
РОЗДІЛ 4. МОНІТОРИНГ СІМЕЙНО-СПРЯМОВАНИХ ОЧІКУВАНЬ СУЧАСНОЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (Людмила ГОНЧАР)	59
4.1. Теоретична інтерпретація сімейно-спрямованих очікувань сучасної учнівської молоді	59
4.2. Готовність учнівської молоді до майбутнього сімейного життя	69
РОЗДІЛ 5. ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (Вікторія АМЕЛІНА)	82
5.1. Життєва стратегія: теоретичний аналіз та передумови формування ...	82
5.2. Практичне значення розвитку життєвої стратегії для самовизначення особистості	86

Передмова

Соціальні очікування сучасної учнівської молоді як ресурс соціального конструювання майбутнього життя особистості та успішності держави є соціально-значущою проблемою сучасної України.

Соціальні очікування як наукова проблема переважно досліджувалися у психології, соціальній психології та соціології. У галузі соціальної роботи (соціальній педагогіці) цілісних та спеціальних досліджень з проблеми не проводилось.

Розуміння сутності поняття соціальні очікування дітей та молоді, розроблення підходів до проведення моніторингового дослідження з соціально-педагогічних позиції загадає підвалини для розроблення та впровадження освітніх, виховних, реабілітаційних, просвітницьких програм виховання сучасної учнівської молоді у закладах освіти різного рівня, позашкільних закладах освіти та громадах.

У монографії, зокрема, визначено, що соціальні орієнтації підлітків та молоді можуть бути різними в залежності від таких факторів як середовище, в якому вони зростають, культурні та релігійні традиції, виховання, досвід та особистісні особливості; система ціннісних орієнтацій учнівської молоді має багаторівневу структуру й безпосередньо залежить від соціальної ситуації розвитку та тенденцій розвитку соціума, в контексті соціально-педагогічного дослідження соціальних очікувань дітей та молоді як найбільш значущі були виокремлені такі ціннісні орієнтації: освіта, робота та кар'єра, співпраця, служіння; у формуванні ефективної життєвої стратегії важливим є розуміння того, як ідея бажаного результату корелюється з реальними можливостями та визначення ймовірності реалізації життєвих процесів та подій через конкретні кроки і плани; уявлення про шлюбно-сімейні взаємини в сучасної учнівської молоді часто характеризуються споживчою нереалістичністю, що відображається у розходженні якостей бажаного супутника життя і ймовірного партнера у повсякденному спілкуванні; надмірній вимогливості до майбутнього

шлюбного партнера.

Всього в дослідженні взяли участь 487 респондентів у віці від 14 до 18 років (учні ЗЗСО та студенти 1-2-х курсів ЗВО I-II рівнів акредитації) з Київської, Житомирської, Чернігівської, Харківської, Донецької, Дніпропетровської, Полтавської, Миколаївської, Одеської, Закарпатської та Івано-Франківської областей України. На першому етапі роботи результати аналізувалися у врахуванням як регіону проживання учасників, так і типу населеного пункту (село, селище, місто). Війна в країні внесла корективи у дослідження. Зокрема, значна частина учасників опинилася в ситуації вимушеного переселення не лише в середині держави, а й за її межами. Відповідно змінилися й умови проживання. Тому у подальшому було прийнято рішення проводити узагальнений аналіз результатів, виокремлюючи, за наявності, лише певну вікову або гендерну специфіку за напрямками моніторингу.

Дане видання буде корисним для роботи соціальних педагогів, практичних психологів закладів освіти та соціальних працівників у територіальній громаді.

РОЗДІЛ І.

СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ МОНІТОРИНГОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Соціальні очікування дітей та учнівської молоді – це спрямованість на майбутнє, яка включає в себе усвідомлення впевненості у власних соціально-моральних можливостях, які визначають реалізацію щодо досягнення ціннісно важливої мети, перспективи й орієнтації на добродійні дії й направлені на побудову достойного майбутнього стилю життя.

Моніторинг соціальних очікувань – це інструментальний засіб діагностування й оцінювання у якісних та кількісних показниках окремих складників соціальних очікувань для формулювання висновків стосовно їх розвитку та покращення організаційно-управлінських засад навчання та виховання дітей та молоді.

Сучасна молодь України дорослішає у суспільстві, яке чинить супротив повномасштабному вторгненню російської федерації. Зруйновано мирне життя дітей, підлітків, молоді й дорослих людей, поставлено під загрозу повноцінну життєдіяльність сімей, соціально-економічні засоби для щасливого та здорового зростання сучасної учнівської та студентської молоді. Російсько-українська війна призводить до значних втрат серед мирного населення, руйнування цілих міст і селищ, пошкодження та повного руйнування житлових будинків, закладів освіти та охорони здоров'я, установ соціального обслуговування й надання соціальних послуг, знищення підприємств й втрату робочих місць, погіршення рівня безробіття, збільшення великої кількості внутрішньо переміщених молодих людей та жінок з дітьми, що отримують прихисток на заході України або за її межами.

Війна стала страшним викликом для молодого покоління. Водночас, кожна людина по-різному реагує на стресові ситуації, що спричинені воєнними діями, оскільки виникають особливі реакції та почуття, залежно від індивідуальних особливостей підлітків та молоді. Постраждали молоді люди відчують психологічний стрес, травми або посттравматичний синдром, що ускладнює їх здатність до планування на майбутнє, а значить вони будуть

стикатися зі значними труднощами щодо соціального відновлення після війни. Критично важливим для відновлення дітей та молоді, що постраждали від війни, є те, що вони повинні мати змогу до прояву життєстійкості, здатності будувати плани на майбутнє, впевненості щодо власних зусиль задля досягнення мети й соціально-бажаного результату. Це дозволить їм відновлюватися після важких переживань та адаптуватися до нових умов, здійснюючи особистісний та професійний розвиток. Підтримка фахівців з соціальної роботи, психологів, соціальних педагогів, батьків та друзів може бути дуже корисною в процесі відновлення й адаптації після війни.

Соціальне відновлення молоді після війни або інших конфліктних й кризових ситуацій включає широкий спектр процесів і ініціатив, спрямованих на покращення соціального становища та якості життя молодих людей. Процес відновлення та повернення до нормального життя після війни має забезпечити відновлення ритму повсякденного життя, включаючи освіту, роботу, сімейні відносини та соціальну активність.

Важливо розуміти, що впевненість молодої людини щодо власних зусиль (дій) для досягнення мети та соціально-бажаного результату надає можливість знайти нові сенси та цілі в житті, розвиватися професійно та особистісно й повернутися до нормального соціального функціонування. Поряд з цим слід зазначити, що молодь України може бути недостатньо готовою до побудови власної моделі успішного майбутнього, яка б відповідала їх очікуванням та орієнтаціям для забезпечення професійно-особистісного становлення та зростання. Однією з причин цього є страшні виклики, що постали перед українським суспільством, вітчизняною системою освіти в період воєнного стану, які унеможливають активізувати увесь потенціал людини, громади, суспільства. Це зумовлює необхідність обґрунтування нових підходів до розвитку соціальних очікувань молоді в умовах навчання та виховання з використанням вітчизняного та світового досвіду їх формування, що сприятиме створенню необхідних умов для моніторингових досліджень соціальних очікувань дітей та молоді в закладах освіти.

1.1. Багатовимірне бачення феномену соціальних очікувань.

Соціальні очікування є відносно маловивченим явищем стосовно досвіду перспективних орієнтацій учнівської та студентської молоді. Розуміння впливу соціальних очікувань на поведінку молодих людей та їх ставлення до побудови майбутнього ускладнюється через відсутність прагматичної концептуальної моделі, яка б пояснювала процес формування соціальних очікувань й вимірювання їх складових. У зв'язку з цим посилюється увага до феномену соціальних очікувань та розуміння процесу їх формування в учнівської та студентської молоді, що є суттєво значущим для орієнтування на практичні аспекти дослідження цієї проблеми.

Відомо, що у контексті планування очікуваного майбутнього розглядається співвідношення терміну «очікування» з іншими дефініціями, такими як «сподівання», «переконання», «орієнтація на майбутнє», «надія», «мрія», що відкриває можливості для більш глибокого методологічного дослідження змістовності та особливостей реалізації соціальних очікувань підлітків та молоді. Також важливим стає врахування досвіду (набуття досвіду успішної адаптації до соціального середовища та можливостей для самовизначення й саморозвитку), що може позитивно впливати на реалізацію орієнтацій на майбутнє. Однак, зараз мало що відомо, про роль, яку в цьому досвіді підлітків й молодих людей можуть відігравати переживання негативного та позитивного досвіду. Так, переживання труднощів та викликів воєнного й післявоєнного періоду, внутрішнього переміщення та виїзду за межі України через побоювання стати жертвою воєнних дій та злочинів під час збройної агресії росії, спричиняють неприємні переживання, які зумовлюють тривожність та невпевненість у власних можливостях. Тоді як, сподівання на перемогу України, що ґрунтується на вірі в ЗСУ та єдності українського народу, породження надії на успішне відновлення зруйнованих та пошкоджених житлових будинків, закладів освіти та охорони здоров'я у післявоєнний період, забезпечують виникнення приємних переживань, які надають молодим людям більшої впевненості у власних зусиллях можливостях. У такому розумінні,

очікування молоді можна представити як міру їх впевненості у власних зусиллях щодо досягнення бажаного результату відповідно до цільових орієнтацій.

Молоде покоління внаслідок війни переживатиме психотравмувальний досвід, який безперечно впливатиме на їх подальше життя, що дозволить більше цінувати близьких людей, друзів та інші прості й звичні речі. Проте, це може бути можливим завдяки наявності процесу психологічної відновлюваності молоді людини («резильєнтність», «життєстійкість»), що забезпечить її подальше посттравматичне зростання. Психологічна відновлюваність дозволяє молодим людям здійснювати «добру адаптації при зіткненні із життєвими складнощами, травмою, трагедією, небезпеками або значним стресом» [13]. Її успішність цілком залежить від функціонування певних факторів відновлення:

- турбота та підтримка близького оточення та інших людей;
- здатність до складання реалістичних планів та докладання зусиль для їх утілення;
- позитивне самосприйняття, віра у власні сили та здібності;
- володіння навичками комунікації та вирішення проблем;
- здатність керувати сильними почуттями та імпульсами [13].

Величезний потенціал молоді людини повинен бути максимально задіяним в умовах післявоєнного відновлення, що дозволить подолати соціальні та особистісні проблеми та кризи. Домінуючим фактором, що генерує особистісне відновлення для молоді людини є здатність до складання реалістичних планів та знаходження ресурсів для їх реалізації. Саме це визначає сенс життя, оскільки орієнтація на майбутнє спрямовує побудову власної «моделі майбутнього» з дотриманням певної мети, плануванням, аналізом шляхів й ресурсів для її виконання [20].

1.2. Соціальні очікування молоді як перспективні орієнтації для побудови успішного майбутнього.

Для вирішення означених проблем важливим є врахування динамічності соціальних очікувань щодо визначення орієнтацій на майбутнє та конструювання власної «моделі майбутнього». У зв'язку з цим прикметно, що динамічність соціальних очікувань може бути зумовлена певними факторами, серед яких:

- вплив сім'ї, однолітків, близького оточення та їх підтримка й ресурсні можливості;
- наявність позитивного досвіду проактивної поведінки;
- подолання негативного психотравматичного досвіду шляхом посттравматичного зростання та відновлення;
- набуття навичок, умінь, знань та компетенцій;
- ставлення до ціннісних принципів або переконання щодо вибору певних цінностей як норм поведінки;
- прояв індивідуально-особистісних рис характеру та здібностей особистості;
- становлення Я-образу підлітків (молодих людей) як результат їх адаптації до типових ситуацій життєдіяльності.

Отже, очікування та орієнтація на майбутнє у молодих людей, відображає перспективні сфери, що забезпечують особистісне зростання. Саме тому, орієнтація на майбутнє учнівської й студентської молоді призводить до змін у ціннісних (освіта, робота, кар'єра, співпраця), соціальних (рівність, соціальна справедливість, національна ідентичність, патріотизм, допомога іншим), життєвих (життєстійкість, особистісне зростання) та сімейних (сім'я, шлюб) перспективах в умовах адаптації суспільства до воєнного стану.

Таким чином, сукупність визначених факторів певним чином впливає як на те, що соціальні очікування виступають джерелом постановки мети та цільової орієнтації, так і на те, що їх зародження може цілком залежить від мети, а процес подальшої успішної реалізації повинен передбачати здійснення

оцінки умов (віковий аспект: підлітковий та юнацький вік; гендерний аспект: чоловічі та жіночі очікування; середовищний аспект: міська, селищна та сільська територіальна громада; регіональний аспект: регіони України (Північ, Південь, Центр, Схід, Захід) та м. Київ) та проведення моніторингу соціальних очікувань.

Зрозуміло, що названі аспекти можуть бути предметом аналізу, а значить отримати оцінку перспектив реалізації соціальних очікувань видається цілком можливим. Натомість виміряти соціальні очікування молоді в умовах воєнного стану доволі складно, оскільки тривожність під час війни посилює невпевненість у власних силах, відсутність інтересу щодо орієнтацій на конструювання успішного майбутнього.

Водночас, здійснення досліджень орієнтацій на майбутнє з урахуванням впливу воєнної загрози та викликів призводить до методологічного обґрунтування інтегрованої моделі впливу оцінки цих загроз щодо планування майбутнього, яка розкриває для нас додаткові шляхи дослідження.

Впевненість молоді людини щодо власних зусиль і дій має великий вплив на її здатність досягати мети та соціально-бажаного результату. Саме тому, важливим для формування соціальних очікувань у дітей та молоді стають наступні аспекти, які можуть вплинути на їх інтенсивність:

1. Мотивація та наполегливість: Впевненість у своїх зусиллях спонукає молодь до встановлення амбітних цілей та роботи над їх досягненням. Молода людина вірить у свої можливості і переконана, що її дії призведуть до бажаного результату. Це підтримує мотивацію і спонукає до наполегливості у подоланні труднощів та виконує найважливіші кроки для досягнення мети.

2. Ефективність і продуктивність: Впевненість дозволяє молодій людині діяти ефективно та продуктивно. Молода людина не сумнівається у своїх уміннях та здібностях і зосереджується на досягнутих результатах. Це полегшує вплив негативних факторів, таких як стрес або внутрішні проблеми, і сприяє зосередженості на досягненні результатів відповідно поставленої мети.

3. Самодовіра і ризиковість: Впевненість молоді людини робить її більш

самодостатньою і готовою приймати ризики. Молода людина вірить у свої можливості та знає, що зможе справитися з викликами і перешкодами, які виглядають на шляху до мети. Це стимулює молодих людей взяти на себе нові виклики, експериментувати та розвиватися.

Саме тому, соціальні очікування та орієнтація на майбутнє у молодих людей, відображає перспективні сфери, що забезпечує особистісне зростання та соціальний розвиток, оскільки призводить:

- по-перше, до змін ціннісних орієнтацій молодого людини (освіта, робота, кар'єра, співпраця);
- по-друге, до змін соціальних орієнтацій молодого людини (рівність, соціальна справедливість, національна ідентичність, патріотизм, соціальна згуртованість, допомога іншим);
- по-третє, до змін життєвих орієнтацій молодого людини (життєстійкість, особистісне зростання);
- по-четверте, до змін сімейних орієнтацій молодого людини (сім'я, шлюб, батьківство) [10].

Узагальнюючи у цій царині емпіричні дослідження стосовно очікувань підлітків та молоді під час воєнного та післявоєнного стану, пропонуємо визначили у чотириплощинному вимірі перспективних сфер соціальних очікувань молоді для здійснення моніторингу з урахуванням характерних аспектів оцінки умов їх реалізації. Так, чотириплощинність виміру реалізації соціальних очікувань підлітків та молоді полягає у здійсненні оцінювання наступних складових:

- 1) ціннісні орієнтації (вища освіта, робота та кар'єра, співпраця, служіння);
- 2) соціальні орієнтації (рівність, соціальна справедливість, національна ідентичність, патріотизм, допомога іншим);
- 3) життєві перспективи (життєстійкість, стратегічність, самоефективність, локус-контроль);
- 4) сімейно-орієнтовані очікування (шлюб, сім'я, батьківство).

Ці складові соціальних очікувань взаємодіють і формують соціальну поведінку та ідентичність дітей та молоді. Врахування цих складових може допомогти краще розуміти соціальне середовище, в якому вони зростають, та сприяти підтримці їхньої соціальної адаптації.

Тим не менш, ми вважаємо, що представлена нами чотириплощинність виміру реалізації соціальних очікувань підлітків та молоді стимулюватиме пошук шляхів перевірки та оцінювання індикаторів у кожній перспективній сфері для їх уточнення. На методологічному рівні в дослідженнях потрібна більша увага до уточнюючих конструкцій побудови «моделі майбутнього». Прогнозування соціальних очікувань щодо орієнтацій на майбутнє, залишається значною мірою невизначеним, незважаючи на посилення наукового інтересу до порівняння очікувань в ситуаціях невизначеності та загрози життю та досягнення бажаного результату. У зв'язку зі зростанням інтересу до розробки діагностичного інструментарію для оцінки соціальних очікувань підлітків та молодих людей щодо орієнтацій на майбутнє, необхідно мати міцні теоретико-методичні засади, щоб ці інструменти мали намір не тільки вимірювати, але й оптимізувати й удосконалити методику дослідження, що призведе до покращення прийняття рішень з усіх сторін.

1.3. Теоретичні підходи та перспективи формування соціальних очікувань.

Звернення до проблеми соціальних очікувань молоді тісно пов'язано із еволюцією поглядів на природу феномену «очікування» у науково-дослідницькому просторі. Цей термін набував поширення із середини ХХ ст., змінюючись разом з теорією очікувань Віктора Х. Врума завдяки взаємозбагачувальному доповненню відповідно до сучасних тенденцій досліджень в галузі соціології, соціальної роботи, психології та освіти. Пошук механізмів отримання очікуваного результату у різних сферах діяльності й досі не спиняється. Продовжується справжня зацікавленість до проблем очікування, оскільки у межах першої міждисциплінарної теорії очікувань або «теорії

очікувань VIE» Віктора Х. Врума, очікування було представлено як сила переконання людини щодо здатності досягати поставлених цілей, результативність яких залежить від індивідуально-особистісних факторів, навичок, знань, досвіду та здібностей. Теорія очікувань (Expectancy theory) Віктора Х. Врума [6] дозволила пояснити механізм прийняття рішень щодо своєї поведінки, ґрунтуючись на власних очікуваннях щодо результатів цієї поведінки через взаємодію та розкриття основних складових цієї теорії (табл. 1.1).

Таблиця 1.1.

Основні компоненти теорії очікувань Віктора Х. Врума (Vroom, 1964)

<i>Основні компоненти</i>	<i>Теоретичне визначення</i>	<i>Практичне значення</i>
1. Очікування (Expectancy)	Це переконання людини стосовно того, що певне рішення або зусилля (дії) призведе до певного результату	Пов'язується з успішністю виконання завдання, отриманням певної нагороди або досягненням покращення в ситуації
2. Інструментальність (Instrumentality)	Це сприйняття людиною зв'язку між виконанням певної дії та досягненням бажаного результату	Виконання певної дії має призводити до бажаного результату, тим самим посилюється мотивація до виконання цієї дії
3. Валентність (Valence)	Це оцінка людиною ступеня привабливості або цінності певного результату або цінності заохочення	Цінність результату та винагород пов'язується з бажанням людини отримати або уникнути певного результату. Якщо результат має позитивну валентність, людина буде більш мотивована досягти його

За теорією очікування Віктора Х. Врума [6] мотивація людини щодо певної поведінки залежить від того, наскільки вона вірить у свої можливості (очікування), як вона сприймає зв'язок між собою та результатом (інструментальність) та наскільки привабливий для неї отриманий результат (валентність). Це дозволило зрозуміти, що люди мають не тільки різні очікування, але й неоднакову ступінь впевненості щодо їх реалізації через різноманітність наявних ресурсів для прийняття рішень до забезпечення результативності своєї діяльності. Особливої популярності «теорія очікувань

VIЕ» набула для роботи з мотивацією, лідерством та прийняттям рішень в організаціях через визначення «мотиваційної сили» у поєднанні конкретних умов (зусилля, продуктивність та результат), на які й впливають очікування як переконання того, що можна зробити краще.

Проте, розвиток різних сфер життєдіяльності суспільства, поява нових професій, становлення організаційних структур та інституцій вимагали взаємодоповнення традиційної теорії очікувань, спираючись на визначення різних типів очікувань, зокрема розкриття взаємовпливу особистісних та соціальних очікувань на поведінку людини [2].

З'явилася справжня зацікавленість до проблеми очікувань у розрізі різних наукових підходів, що вплинуло до виникнення та розгляду певних видів очікувань в межах міждисциплінарних концепцій (табл. 1.2).

Таблиця 1.2.

Класифікація теорій очікування у міждисциплінарних концепціях

<i>Походження</i>	<i>Застосування</i>	<i>Основна ідея</i>
Соціально-психологічні теорії очікувань	Досліджують, як соціальні очікування виникають і впливають на індивіда	Розглядається взаємозв'язок між спостереженням, навчанням і наслідуванням у формуванні очікувань (наприклад, теорія соціального навчання Альберта Бандури)
Соціологічні теорії очікувань	Досліджують, як соціальні очікування впливають на взаємодію і поведінку учасників соціальних груп і суспільства в цілому	Аналізується як соціальна роль визначає очікування і поведінку людини (наприклад, теорія соціальної ролі Харріет Паркс)
Економічні теорії очікувань:	Досліджують, як раціональні або адаптивні очікування відносно економічних подій і розвитку впливають на прийняття рішень в галузі економіки і фінансів	Передбачається, що люди раціонально використовують доступну інформацію у поєднанні з минулим досвідом для прогнозування майбутніх подій (наприклад, теорія раціональних очікувань Джона Ф. Мута)
Політичні теорії очікувань	Вивчають, як політичні очікування впливають на поведінку громадян і політичних лідерів.	Теорія, яка розглядає, як очікування щодо результатів виборів впливають на вибір голосування (наприклад, теорія голосування М. Дюверже)

Очевидно, що визначення соціальних очікувань стосовно їх розвитку та формування у дітей та молоді потребує вивчення та систематизації теорії

очікувань (табл. 1.3.) у контексті дослідження та підходу дослідників до організації моніторингових досліджень в умовах освітнього середовища шкіл, гімназій, ліцеїв, коледжів, університетів.

Таблиця 1.3.

Теорії, що сфокусовані на формування соціальних очікувань дітей на молоді в освітньому середовищі

<i>Назва теорії</i>	<i>Основні положення</i>
Теорія соціального когнітивного розвитку (Ж. Піаже)	Висуває положення про те, що діти проходять через певні етапи когнітивного розвитку, які впливають на їх сприйняття соціальних очікувань. Діти змінюють свої соціальні переконання і розуміння залежно від свого когнітивного розвитку
Теорія соціального навчання (Альберт Бандура)	Стверджує, що діти навчаються соціальним очікуванням шляхом спостереження за іншими людьми і наслідування їхньої поведінки. Соціальні очікування формуються на основі спостережень і навчання з досвіду. Діти та молоді люди сприймають, які наслідки мають певну поведінку для інших людей і відповідно очікування цієї поведінки
Теорія соціальної ролі (Харріет Паркс)	Стверджує, що соціальні очікування дітей і молоді визначаються їх соціальною роллю в суспільстві. Підкреслюється важливість культурного контексту і соціального середовища у формуванні соціальних очікувань
Теорія соціального обміну (Дж. Хоманс)	Стверджує, що люди у взаємодії між собою розглядають цю взаємодію як обмін ресурсами. Очікувальні форми базуються на очікуванні отримання певних ресурсів від іншої сторони та оцінки цінності цих ресурсів
Теорія соціальної інформації (Джерард Гувер)	Стверджує, що діти сприймають соціальну інформацію з різних джерел, таких як батьки, вчителі, однолітки, ЗМІ тощо, і використовують цю інформацію для формування власних соціальних очікувань
Теорія рольової соціалізації (Т. Парсонс)	Стверджує, що соціальні очікування формуються шляхом навчання та внутрішнього усвідомлення ролей, які відводяться люди в соціальному контексті. Діти та молоді люди усвідомлюють очікування, які пов'язані зі своїми ролями, відповідно до яких й спрямовується поведінка

Різні наукові підходи до розуміння соціальних очікувань дітей та молоді доводять характерне розмаїття теоретичних підходів до соціальних очікувань як об'єкту філософських, соціологічних, психологічних і соціально-психологічних, соціально-педагогічних досліджень. Зрозуміло, що теорії, які пояснюють природу соціальних очікувань, допомагають сфокусувати увагу щодо розвитку та формування соціальних очікувань у дітей на молоді. Стосовно соціальних очікувань дітей та молоді, то значущим стає певне цілісне

методологічне уявлення про закономірності та суттєві взаємозв'язки розвитку та формування соціальних очікувань впродовж життя людини (рис. 1.1).

Рис. 1.1. Взаємозв'язок розвитку та формування соціальних очікувань впродовж життя людини

Вивчення динаміки розвитку та формування очікувань у дітей та молоді потребує розуміння не тільки загальних видів очікувань, але й врахування процесів, які призвели до розширення типів очікувань (соціальні, професійні, суспільні тощо) та їх ознак (особистісні, групові, організаційні, нормативні, навчальні, кар'єрні, реальні, ідеальні тощо). Ці види очікувань переплітаються та взаємодіють один з одним, визначаючи сприйняття та поведінку в різних сферах життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень у вітчизняному дослідницькому просторі показує, що найчастіше предметом вивчення стають соціальні очікування, що дає можливість розуміти соціальні очікування як чинник інноваційної активності особистості [23], презентувати соціальні очікування абітурієнтів у поєднанні з дослідженням їх мотиваційних установок [22], розкрити особливості формування соціальних очікувань в умовах професійної підготовки майбутніх соціальних психологів [18], майбутніх викладачів вищої школи [8; 19], створити імідж-портрет учителя початкової школи з урахуванням

професійних вимог та соціальних очікувань [12]. Тема соціальних очікувань підліткової молоді частіше всього розглядається через призму соціально-статусних преференцій та кар'єрних очікувань [16], прогностичних умінь та ціннісних орієнтацій у контексті очікувань від майбутнього [15].

Водночас, посилення уваги до вивчення впливу соціальних очікувань як інструменту та механізму забезпечення очікуваного результату в різних аспектах життєдіяльності зумовило активізацію ідеї щодо побудови власного успішного майбутнього. Зокрема, у межах соціально-психологічної концепції соціальних очікувань особистості побудовано «модель очікуваного майбутнього» [17], де соціальні очікування виступають важливим регулятором соціальної поведінки особистості, здатності прогнозувати перебіг подій, конструювати своє майбутнє.

Проте, в умовах ведення повномасштабної війни росії проти України, уявлення про природу соціальних очікувань учнівської та студентської молоді потребує систематизації теоретичних напрацювань щодо вироблення узагальнених механізмів адаптації молодих людей до випробувань воєнного та післявоєнного часу. Важливо вчасно визначити потреби, запити та становище дітей та молоді, які зазнали втрати через війну, оскільки підтримка має полягати у допомозі реалізації їх потенціалу задля повного включення у процес відновлення країни та прийняття рішень на місцевих рівнях [11]. Враховуючи це, цікавим для нас можуть стати аналіз дизайну та висновків досліджень стосовно перспектив життя підлітків після війни шляхом оцінки та адаптації шкали очікувань майбутнього в Уганді [4], визначення життєстійкості шляхом орієнтації на майбутнє підлітків, які будують власне майбутнє в часи загроз і викликів [5], використання факторної структури шкали майбутніх очікувань для підлітків (FESA), щоб визначити її можливості для дослідження підлітків й молодих людей в Бразилії [1]. Це дозволяє розширити сферу практичного застосування щодо моніторингових досліджень соціальних очікувань [7], спираюсь на загальні визначення орієнтацій на майбутнє для посилення

мотивації та самовизначення підлітків та молодих людей, зокрема у умовах подолання труднощів воєнного та післявоєнного життя.

1.4. Організаційно-методичний аспект моніторингових досліджень соціальних очікувань учнівської молоді.

Застосування молодою людиною певних дій та зусиль для досягнення мети й ціннісного результату власної діяльності має величезний вплив адаптацію особистості до випробувань воєнного часу. Цей процес повинен бути вимірним та оціненим з точки зору суспільного ефекту щодо перспектив досягнення молодими людьми соціально-бажаного результату.

Вплив соціальних очікувань дітей та молоді на трансформацію механізмів адаптації особистості до випробувань військового часу мають показати результати моніторингових досліджень, які дозволяють зрозуміти, як соціальні очікування впливають на психологічний стан та здатність дітей та молоді адаптуватися до складних умов військового періоду. Моніторинг може включати збір даних щодо соціальних очікувань, які висуваються до учнівської молоді від суспільства, родини, педагогічного середовища. Ці очікування можуть стосуватися різних сфер життєдіяльності дітей та молоді, що пов'язуються з освітою, працевлаштуванням на ринку праці, професійним розвитком, соціальною активністю, міжособистісними відносинами тощо. Водночас, моніторинг дозволяє оцінити вплив соціальних очікувань на перебудову життєвих стратегій, ціннісних та соціальних орієнтацій, сімейно орієнтованих очікувань, оскільки механізми адаптації особистості знаходяться під впливом цих очікувань. Для учнівської та студентської молоді під час воєнного періоду актуальним стає усвідомлення та пошук ресурсів для побудови моделі успішного майбутнього. Саме тому, проведення моніторингових досліджень, з одного боку, може виявити можливі негативні наслідки або перешкоди на шляху формування соціальних очікувань у дітей та молоді, а з іншого, допоможе розробити належні підходи для підтримки дітей та молодих людей.

Отже, моніторинг соціальних очікувань – це інструментальний засіб діагностування й оцінювання у якісних та кількісних показниках окремих складників соціальних очікувань для формулювання висновків стосовно їх розвитку та покращення організаційно-управлінських засад навчання та виховання дітей та молоді. Стосовно моніторингу соціальних очікувань учнівської молоді, то він виступає інструментом для розуміння потреб і бажань учнів, а також для визначення пріоритетів щодо розвитку освітнього середовища закладів освіти. Безумовно, застосовувати моніторинг соціальних очікувань учнівської молоді важливо для закладів, що забезпечують базову середню та профільну освіту. Так, завдяки безперервному структуруванню та переструктуруванню освітнього середовища, учні мають можливість набувати впевненості у власних діях та зусиллях, намагаючись знайти способи вирішення проблем і завдань, які постають для досягнення ціннісного та соціально-бажаного результату.

Зрозуміло що, вимірювання соціальних очікувань учнівської молоді як впевненості у своїх діях має відбуватися на науково обґрунтованих засадах, бути систематичним та технологічним засобом збирання й обробки даних та подальшого поширення інформації.

У контексті нашого дослідження моніторинг соціальних очікувань може визначати питання, які є важливими для дітей та молоді, виявляти негативні впливи, з якими стикаються молоді люди. Крім цього, моніторинг соціальних очікувань освітнім закладам допоможе розробити стратегії та інтервенції, спрямовані на підтримку та покращення розвитку та формування соціальних очікувань молоді. Освітні заклади для здійснення моніторингових досліджень стосовно отримання даних важливих як для дітей та молоді, так і для вчителів, психологів, соціальних педагогів, батьків можуть використовувати різні види моніторингу (табл. 1.4.).

Важливо відзначити, що моніторинг соціальних очікувань не є остаточним визначенням того, яке рішення слід прийняти або які організаційно-управлінські аспекти слід впроваджувати в освітній процес закладів освіти.

**Види моніторингових досліджень стосовно соціальних очікувань
дітей та молоді**

<i>Вид моніторингу</i>	<i>Практичне застосування</i>	<i>Переваги застосування</i>
Моніторинг для оцінки результатів	Передбачає використання моніторингу для оцінки та вимірювання результатів діяльності або проекту.	Допомагає встановити, наскільки успішно досягаються поставлені цілі і які покращення можуть бути внесені.
Моніторинг для виявлення проблем та відхилень	Спрямований на виявлення проблем або небажаних відхилень у процесі або результатів	Дозволяє оперативно реагувати на проблеми та приймати заходи для їх вирішення, що сприяє збереженню якості та ефективності.
Моніторинг для управління процесами	Зосереджений на моніторингу процесів і дій, які впливають на результати	Дозволяє виявити ефективність різних етапів або кроків у виконанні завдань та забезпечує можливість коригувати їх для досягнення кращих результатів
Моніторинг для контролю якості	Орієнтований на забезпечення високої якості продукту, послуги або діяльності	Включає систематичний моніторинг якості відповідно до певних стандартів або критеріїв, щоб переконатися, що вони виконуються
Моніторинг для стратегічного планування	Використовується для моніторингу ключових показників або факторів, що впливають на стратегічне планування організації або проекту	Дозволяє оцінити виконання стратегічних цілей та робить можливим коригування стратегії на основі отриманих даних

Отже, моніторинг соціальних очікувань - це процес збирання, аналізу та оцінки думок, настроїв і поглядів суспільства з визначенням пріоритетів та розуміння потреб і бажань громадян. Цей процес може використовуватися в різних контекстах, таких як соціальна політика, волонтерський рух, громадське здоров'я та інші сфери.

Висновки

Орієнтація на майбутнє у підлітків й молодих людей має певні показники перспективних сфер реалізації соціальних очікувань. Індикаторами особистісних й соціальних змін, до яких призводить орієнтація на майбутнє виступають ціннісні (освіта, робота та кар'єра, співпраця, служіння), соціальні (рівність, соціальна справедливість, національна ідентичність, патріотизм,

допомога іншим), життєві (життєстійкість, стратегічність, самоефективність, локус-контроль) та сімейні (шлюб, сім'я, батьківство) перспективи в умовах адаптації підлітків та молоді під час воєнного та післявоєнного періоду. Крім того, здійснення моніторингу соціальних очікувань є доволі складною для оцінювання, оскільки має пряму кореляцію з умовами їх реалізації (віковий, гендерний, середовищний, регіональний аспекти виміру).

Безумовно, значною стає роль соціальних очікувань молоді у побудові успішного майбутнього, так як впливають на посилений пошук механізмів адаптації й актуалізації традиційних цінностей та орієнтацій до реальних перспектив з урахуванням викликів сучасного суспільства. По суті, соціальні очікування молоді в контексті побудови успішного майбутнього є фундаментальною умовою для позитивних змін особистісного зростання та професійного становлення.

Соціальні очікування молоді під час війни можуть бути дуже різноманітними і залежати від конкретного контексту військового конфлікту, культурних особливостей та соціального середовища. Однак деякі загальні тенденції соціального очікування молоді під час війни включають:

1. Безпека та захист: очікування гарантій та дій з боку держави або окремих організацій для забезпечення їх безпеки та захисту прав дітей та молоді.

2. Можливості для освіти та розвитку: очікування щодо забезпечення власного майбутнього після завершення війни та можливостей для розвитку навичок в умовах навчання, навіть у період війни.

3. Громадська участь та вплив: очікування щодо можливостей брати участь у прийнятті рішень та впливу на суспільство, особливо в умовах військового конфлікту.

Таким чином, вплив соціальних очікувань молодої людини можливо краще дослідити та пояснити враховуючи рівень взаємодовіри між близьким оточенням (друзі, батьки, вчителі, родичі), оскільки обидві сторони можуть довіряти один одному та наслідувати успішний життєвий та професійний

досвід. Середовищний підхід для вивчення впливу соціальних очікувань молоді людини на побудову власного успішного майбутнього може бути ефективним, якщо враховуються, перш за все, включення батьків, вчителів та друзів до структури та складу особистої мережі молоді людини, та по-друге, врахування їх впливу на ресурси, переконання та практику побудови власного майбутнього. Отже, застосування такого підходу до вивчення впливу соціальних очікувань молоді є важливим через значення підтримки мережі для самостійної розробки молоді людиною нових стратегій для забезпечення побудови власного успішного майбутнього.

Дослідження соціальних очікувань підлітків й молоді під час війни та післявоєнний період мають передбачати детальний аналіз середовищного та регіонального виміру з урахування процесу соціального відновлення. Водночас здійснення моніторингу формування й реалізації соціальних очікувань та виокремлення детермінант, пов'язаних з оптимізацією розвитку та корекції, вважаються перспективним напрямом дослідницьких практик.

Список використаних джерел

1. Dutra-Thomé L., Koller S. H., McWhirter E. H. & McWhirter B. Application of the Future Expectation Scale for Adolescents (FESA) in Brazil. *Psicologia: Reflexão e Crítica*. 2015. № 28(2). P. 331-339. DOI: <https://doi.org/10.1590/1678-7153.201528213>
2. Miller L. E., Grush J. E. Improving predictions in expectancy theory research: Effects of personality, expectancies, and norms. *Academy of Management Journal*. 1988. № 31. P. 107-122.
3. Myriam Denov & Meaghan C. Shevell. Social work practice with waraffected children and families: the importance of family, culture, arts, and participatory approaches. *Journal of Family Social Work*. 2019. № 22:1. P. 1-16, DOI: <https://doi.org/10.1080/10522158.2019.1546809>
4. Saupé L. B., Gößmann K., Catani C. & Neuner F. Adolescent Life Perspectives After War: Evaluation and Adaptation of the Future Expectation Scale in Uganda. *Frontiers in psychology*. 2019. № 10. P. 15-27. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01527>
5. Seginer R. Future orientation in times of threat and challenge: How resilient adolescents construct their future. *International Journal of Behavioral Development*. 2008. № 32 (4). P. 272-282. DOI: <https://doi.org/10.1177/0165025408090970>
6. Vroom V. H. (1964). *Work and motivation*. New York: Wiley and Sons. 328 p.
7. Алексеенко Т. Ф. Моніторингове дослідження соціальних очікувань учнівської молоді як наукова проблема. *Vzdelávanie a spoločnosť*. 2021. № VI(6). С. 95-99.
8. Андрейкова І. Б. Професіоналізм майбутнього викладача іноземної мови як соціально очікуваний і особистісно вагомий результат його магістерської підготовки. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2013. № 1. С.143-147. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdpu_2013_1_29
9. Бирик Д. Д. Ціннісні орієнтації студентської молоді України в умовах воєнного стану. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2022. № 26(1). С. 43-54. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2022-26-1-43-54>

10. Бибик Д. Д., Савельчук І. Б. Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану. *Social work and education*. 2023. № 10(1). С. 7-16. DOI: <https://doi.org/10.25128/2520-6230.23.1.1>
11. Вплив війни на молодь в Україні / І. Волосевич та ін. Київ. 2023. 76 с.
12. Довга Т. Імідж-портрет учителя початкової школи: візуалізація професійних вимог та соціальних очікувань. *Рідна школа*. 2017. № 3-4. С. 20-25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2017_3-4_7
13. Климчук, В. О. Психологія посттравматичного зростання : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД. 2021. 158 с.
14. Куниця Т. Ю. Вплив війни між Україною та росією на формування соціальних орієнтацій учнівської молоді. *Вісник науки та освіти*. 2022. № 6(6). С. 161-172. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-6\(6\)-161-172](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-6(6)-161-172)
15. Максим О. В., Рябовол Т. А. Особливості прогностичних умінь та ціннісних орієнтацій у контексті очікувань від майбутнього у підлітків з девіантною поведінкою. *Молодий вчений*. 2020. № 9(2). 120-124. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2020_9\(2\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2020_9(2)_8)
16. Максимович О. В. Соціально-статусні преференції та кар'єрні очікування підліткової молоді Прикарпаття (за результатами опитування учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти). *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2018. № 23(1). С. 68-78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_sip_2018_23_1_9
17. Попович І. С. Конструювання особистістю моделі очікуваного майбутнього. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки : зб. наук. праць ХДУ*. 2015. № 6. С. 145-154.
18. Попович І. С., Блінова, О. Є. Контент-аналізування соціальних очікувань майбутніх соціальних психологів. *Психологічний часопис*. 2019. № 3. С. 92-106. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2019_3_8
19. Прошкін В. В. Соціально-комунікативна компетентність майбутніх викладачів вищої школи: стан та очікування. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2019. № 6(2). С. 239-247. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2019_6\(2\)_26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2019_6(2)_26)
20. Савельчук І. Б. (2022). Соціальні очікування молоді: від теоретичного осмислення до практичного застосування у воєнний та післявоєнний період. *Social Work and Education*. 2022. Vol. 9, No. 1. P. 113-121. DOI: <https://doi.org/10.25128/2520-6230.22.1.9>
21. Савельчук І. Б. Очікування та орієнтація на майбутнє: виклики під час війни для сучасної учнівської та студентської молоді. *Післявоєнний світ: люди, проблеми, цінності: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 15.04.2022 р.). Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2022. С. 67-68.
22. Спіцина Л. В. Дослідження мотиваційних установок та соціальних очікувань абітурієнтів в системі комунікаційного менеджменту вищому навчальному закладі. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2007. № 2. С. 198-202. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_ped_2007_2_38.
23. Фролов П. Д., Крамаревич О. В. Соціальні очікування як чинник інноваційної активності особистості. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. 2011. № 2. 255-269. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2011_2_21
24. Шахрай В., Стаднік Н. Сімейні цінності: сутність, значущість та сучасна трансформація. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 3(9). С. 616-629. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-3\(9\)-616-629](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-3(9)-616-629)

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНІ ОРІЄНТАЦІЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Соціальні орієнтації особистості – це установки на майбутнє в соціальному розвитку, які розкриваються в трьох площинах: офіційній, суспільній (громадській) та особистісній і формують три форми соціальних очікувань: нормативні, рольові, власно значимі та формуються у процесі життєдіяльності людини під впливом різних соціальних середовищ, в яких функціонує особистість, та відповідно до її власних переконань та прагнень.

В умовах глобальних політичних, економічних та соціокультурних трансформацій сучасного українського суспільства актуалізуються питання ролі та місця в них молоді, їх соціальні орієнтації та очікування.

Соціальна адаптація сучасної молоді відбувається в надзвичайно динамічно змінюваних умовах. В останні два десятиріччя відбувається докорінна переоцінка соціального досвіду попередніх поколінь, їхніх ціннісних орієнтації та життєвих цілей. Усталені погляди та стереотипи не здатні пояснити суспільну ситуацію, що склалася, зорієнтувати на адекватну в цих обставинах поведінку, закласти підвалини для чіткого і зрозумілого планування майбутнього. Крім того, існують розбіжності у вимогах суспільства щодо уявлення про виконання соціальних ролей його членами й прогнозами щодо свого майбутнього та місця молодого покоління у суспільстві.

2.1. Соціальні очікування – сутність та зміст в контексті реалій сьогодення.

Соціальні очікування це установки на майбутнє в соціальному розвитку, які розкриваються в трьох площинах: офіційній, суспільній (громадській) та особистісній і формують три форми соціальних очікувань: нормативні, рольові, власно значимі. Державі належить офіційно-нормативна частина очікувань, яка орієнтована на створення та підтримку соціальної стабільності та соціально-економічний розвиток суспільства, його міжнародне визнання. Суспільні

(громадські) очікування, по-перше, пов'язані з підвищенням якості життя, яке має гарантувати держава, а, по-друге, з місцем і роллю особистості в системі громадянських відносин. Варто зазначити, що ці очікування є двосторонніми: як зі сторони особистості щодо виконання державою своїх обов'язків, так і з боку держави стосовно свідомої та цілеспрямованої діяльності кожного громадянина. Особистісні очікування відображають конкретні життєві плани (стратегії) конкретних людей. В основному вони не є сталими і часто носять ситуативний і не завжди послідовний характер. Пояснюється це і віковими особливостями, і зміною ціннісних орієнтацій суспільства, які впливають на ціннісні орієнтації особистості, і геополітичними впливами.

Формування соціальних очікувань особистості супроводжується побудовою моделі очікуваного майбутнього, а реалізація їх – досягненням бажаного результату діяльності. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це побудований особистістю проект результату. Цей проект – своєрідне передбачення, що реалізується через прогностичну функцію соціальних очікувань особистості. Одночасно низка суб'єктів діяльності може поставити перед собою аналогічну мету. Модель очікуваного майбутнього у всіх цих суб'єктів буде різною, навіть якщо вони прагнуть однакового кінцевого результату. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це не тільки бачення кінцевого результату, а й вплив на оцінку реалізації поведінки, консолідацію моральних, вольових, інтелектуальних зусиль для її реалізації. Конструювання залежить не тільки від внутрішніх чинників особистості, зокрема її Я-концепції, самооцінки, рефлексії, рівня домагань, а й від зовнішніх, які чинять соціальний тиск на особистість. Здійснюється цей тиск через соціальну роль, статус і позицію в соціумі. Соціум висуває очікування-вимоги до особистості, вимагаючи належної поведінки в спільноті. Соціальні очікування через взаємоузгодженість процесів інтеріоризації та екстеріоризації впливають на Я-концепцію особистості. Я-концепція, своєю чергою, виступає своєрідним акумулювальним засобом цих процесів і джерелом соціальних очікувань особистості водночас. Через процеси конструювання, моделювання,

прогнозування й передбачення особистість творить завтрашній день, конструює майбутнє. Тому важливим є своєчасне визначення пріоритетів, ціннісних орієнтацій особистості, з'ясування основних тенденцій, закономірностей, основних детермінантів формування соціальних очікувань сучасної учнівської молоді в Україні. Це сприятиме оновленню змісту, форм і методів соціального виховання підростаючої особистості та узгодженню соціальних очікувань особистості з соціальними очікуваннями соціуму.

Першим соціальним середовищем, яке впливає на людину та формує ціннісні орієнтири, інтереси, світоглядні установки є сім'я. Саме сім'я була, є і, мабуть, завжди буде найважливішим середовищем формування та розвитку особистості, яке відповідає не тільки за соціальне відтворення населення, а й за відтворення певного способу його життя [12].

Ще одним соціальним середовищем, яке справляє значний вплив на формування особистості є середовище закладу освіти (узагальнено). Існує внутрішня диференціація цього середовища відповідно віку вихованців (дошкільне, шкільне, фахової передвищої освіти, закладу вищої освіти), за формою власності закладу (державні/комунальні, приватні), за типом закладу (навчальний, позашкільний, освітній центр). Кожне з них має свої особливі чинники впливу. У нашому дослідженні ми вивчали вплив на розвиток особистості закладів загальної середньої та фахової передвищої освіти державної та комунальної форм власності виходячи, в першу чергу, з обраної вікової категорії – учнівська молодь, по-друге, через більшу відкритість до взаємодії та співпраці цих закладів порівняно з приватними, по-третє, через можливість більш якісної та кількісної репрезентативної вибірки респондентів.

Ми розглядаємо освітнє середовище як частину життєвого, соціального середовища людини, яке виявляється у сукупності усіх освітніх факторів, що безпосередньо або опосередковано впливають на особистість у процесах навчання, виховання та розвитку; є певним виховним простором, у якому відбувається розвиток особистості [8]. На думку А. Каташова «освітнє середовище вищого навчального закладу» це сукупність духовно-матеріальних

умов його функціонування, що забезпечують саморозвиток вільної і активної особистості студента, реалізацію творчого потенціалу його особистості. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [10].

Розглядаючи внутрішні чинники формування соціальних орієнтацій варто наголосити, що особистість як сукупність соціальних властивостей має цілісність та характеризується певною структурою, яка складається з соціальних статусів і ролей, спрямованості, соціальної активності та здатності до саморегуляції поведінки. Соціальні типи особистості – певний фіксований набір суттєвих, таких що повторюються соціальних властивостей особистості, що виявляються в її свідомості та поведінці. Існує кілька видів типологізації особистості. Найбільш прийнятними в контексті нашого дослідження вважаємо два наступних варіанти.

Варіант перший:

- ідеальний – сукупність особистих властивостей, яка на думку сучасників, є бажаною, відіграє роль еталона, взірця; базисний – сукупність властивостей, яка дозволяє у найкращій спосіб адаптуватися до конкретних умов життєдіяльності у конкретний час, у даному суспільстві;

- реальний – сукупність спільних, для членів даного суспільства типових властивостей особистості, що переважають на даному етапі розвитку суспільства [16].

Варіант другий:

- демократичний – соціальне в людині домінує над індивідуальним;
- авторитарний – індивідуальне переважає над соціальним;
- толерантний – характерне терпиме ставлення до думок, поглядів, ідей, вірувань тощо, які не збігаються з власними;

● конформний – пристосування особистості до пануючих думок, поглядів, ідеалів, стандартів поведінки тощо, що формується внаслідок самодетермінації процесу розвитку особистості [7].

Ці приклади є взаємодоповнюваними, а їх поєднання сприяє більш глибокому розумінню соціальної поведінки особистості. Тому розробляючи діагностичний інструментарій дослідження соціальних очікувань було враховано складові обох варіантів типологізації особистості.

Соціальні очікування як наукова проблема переважно досліджувалися у психології (Е. Толмен, К. Левін та ін.), соціальній психології (А. Хиршман та ін.) та соціології (Є. Головаха, В. Ворона, М. Шульга та ін.). В них розкривається онтологічний статус очікувань як «гіпотетичний конструкт» (Х. Хекхаузен), як експектації (О. Скрипченко, Л. Долинська, В. Огороднійчук та ін.), як процес і результат відображення, конструювання соціальної дійсності і психічної регуляції поведінки (І. Попович), як прояв самосвідомості особистості і механізм саморегуляції поведінки (М. Боришевський, R. Verms, Т. Титаренко), як складової комунікативно-рольової взаємодії (П. Горностай) та ін.

У сучасних наукових дослідженнях проблема вивчення ціннісних орієнтацій особистості розглядається в напрацюваннях теоретичного і прикладного характеру. Більшість досліджень присвячено аналізу ціннісних орієнтацій на соціологічному рівні (О. Дейнека, А. Журавльов, Ю. Колягіна, Л. Сокурянська та ін.).

Одним з перших, хто розглядав вплив війни та насильства на формування орієнтації на майбутнє був Курт Левін в часи Другої світової війни. Основна теза Левіна полягала в тому, що люди, здатні розвинути для себе «психологічне майбутнє», оцінюють несприятливі ситуації по-іншому та позитивніше, ніж інші, і тому краще за інших справляються зі скрутним становищем і переслідуваннями. Левін провів емпіричне дослідження серед дітей, підлітків та дорослих, результати якого підтвердили, що психологічне майбутнє впливає на настрій і дії у повсякденному житті. «...Незалежно від того, правильна чи

неправильна індивідуальна картина майбутнього в певний час, ця картина глибоко впливає на настрій і дії індивіда в той час» [2].

Проблема соціальних очікувань дітей та молоді в умовах війни досліджувалась науковцями в Уганді після громадянської війни. В основу дослідження закладена ідея адаптації до поствійськової ситуації в країні. Було використано Шкалу майбутніх очікувань (FESA), за допомогою якої вимірювалися очікування дітей та підлітків щодо свого майбутнього у таких сферах як освіта і робота, шлюб та сім'я, церква і суспільство.

Питанням розвитку дитини в контексті стихійних лих, воєн та тероризму присвячені роботи Енн С. Мастен і Анджели Дж. Нараян [3], а посттравматичний синдром дітей-солдатів розкривається у дослідженнях Сьєра Ліоне Бетанкурт [1] та інших.

Соціальний розвиток особистості, засвоєння соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в суспільстві, становлення суб'єктної позиції особистості – є складовими процесу соціального становлення особистості.

Виходячи з того, що життя людини протікає в соціальному середовищі, в якому вона виконує різні ролі та вступає у різного роду стосунки, то й життя має бути соціально впорядкованим, організованим, а діяльність – свідомою, цілеспрямованою й орієнтованою на певні досягнення. У повсякденному її житті відстежується вибіркове ставлення до соціальної дійсності. Вона обирає об'єкт своєї діяльності. Ним може бути суспільство в цілому чи окремі його сфери. Цей вибір детермінований як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами, внутрішніми й зовнішніми чинниками. Інтелектуально розвинена особа легше орієнтується у розмаїтті соціальних явищ і процесів. Вона може правильно оцінити свої можливості й обрати ту чи іншу сферу прикладання своїх зусиль. Вибір її соціальних орієнтирів залежить від типу суспільства, його відносин, держави, соціально-політичного ладу, загальної та політичної культури тощо [18].

2.2. Класифікація соціальних орієнтацій учнівської молоді

Межі соціальних орієнтацій постійно змінюються. Історія цивілізації, тенденції сучасного розвитку суспільства засвідчують, що спектр соціальних орієнтацій особистості постійно розширюється. Спочатку вона реалізується в мікроколективі (сім'я, школа тощо), потім – у макроколективі (студентський, трудовий тощо). У них формуються, реалізуються, відтворюються потреби, інтереси, здібності, ціннісні орієнтації, соціальні норми тощо. Сукупність соціальних очікувань є системою очікувань або вимог стосовно норм виконання індивідом соціальних ролей.

Соціальні норми – стандарти діяльності та правила поведінки, виконання яких очікується від члена групи або спільноти і підтримується за допомогою санкцій. Соціальні норми упорядковують і регулюють соціальну поведінку, міжособистісні взаємини.

Соціальні орієнтації підлітків і молоді можуть бути різними в залежності від багатьох факторів, таких як середовище, в якому вони зростають, культурні та релігійні традиції, виховання, досвід та особистісні особливості. Деякі з найбільш поширених соціальних орієнтацій серед підлітків і молоді на сьогоднішній день такі (табл. 2.1.):

Ліберальна орієнтація – особистість підтримує ідеї свободи та рівності, відкритості до різноманітності, демократії та прав людини, індивідуальна свобода та громадянські права є надзвичайно важливими. Проявляється в активній громадянській позиції.

Інша соціальна орієнтація, яка досить поширена серед молоді, - це консервативна орієнтація. Консервативна молодь зазвичай підтримує традиційні цінності та релігійні установки. Проявляється у підтримці та дотриманні правил і регуляцій та супротиві змінам і нововведенням, які вони вважають загрозою для традиційних цінностей.

Радикальній орієнтації, на протиположності ліберальній, властиве судження, що суспільство потребує радикальних змін, щоб стати більш справедливим та рівним. Прихильники цієї позиції активно борються зі стереотипами,

наси́льством та дискримінацією.

Екологічна орієнтація: підлітки з цією орієнтацією можуть вважати, що збереження природи та природних ресурсів є надзвичайно важливим завданням для суспільства. Вони можуть підтримувати екологічні проекти, активно брати участь у прибиранні природи та захисті тварин.

Споживацька орієнтація: підлітки з такою орієнтацією можуть вважати, що матеріальне благополуччя та споживацький стиль життя є основою щастя. Вони можуть віддавати перевагу модним речам та товарам популярних брендів, а також забезпечувати свій соціальний статус купівлею дорогих товарів.

Соціальна орієнтація: підлітки з цією орієнтацією можуть вважати, що допомога слабким та принесення користі суспільству є надзвичайно важливими. Вони можуть підтримувати ідеї благодійності та активно брати участь у соціальних проектах.

Таблиця 2.1.

Види соціальних орієнтацій підлітків та молоді

<i>Види орієнтацій</i>	<i>Властивості особистості</i>
Ліберальна	Свобода, рівність, визнання різноманітності, демократія, права людини
Консервативна	Традиції, релігія, правила, спротив змінам
Радикальна	Радикальні зміни, боротьба зі стереотипами, насильством та дискримінацією
Екологічна	Збереження природи та природних ресурсів, участь в екологічних проектах
Споживацька	Матеріальне благополуччя, соціальний статус, гонитва за брендами
Соціальна	Допомога незахищеним, суспільна користь, благодійність та волонтерство
Гуманітарна	Ті, хто постраждали від війни, розуміють значення миру, співчуття та співпереживання, тому мають більше зацікавленості у гуманітарних питаннях.
Національна	Зацікавлені в дослідженні та збереженні своєї культури, традицій та мови, а також захисті прав своєї нації

Загалом, соціальні орієнтації молоді можуть бути дуже різноманітними і складними. Молоді люди можуть мати комбінацію різних орієнтацій, або можуть змінювати свою орієнтацію з часом. Важливо розуміти, що соціальні орієнтації є відображенням культурних та соціальних контекстів, в яких молодь живе. Вони можуть змінюватися з часом та еволюціонувати відповідно до змін у суспільстві. Для розуміння соціальних орієнтацій молоді важливо вивчати контекст, в якому вони розвиваються, а також слухати та спілкуватися з молоддю, щоб отримати більш повну картину щодо їхніх думок та поглядів.

Враховуючи той факт, що значна частина дітей та молоді зіткнулася з досвідом вимушеного переселення, окремо варто звернути увагу на соціальні орієнтації вимушених переселенців.

Одна з можливих соціальних орієнтацій для дітей-переселенців може бути гуманітарна. Діти, які постраждали від війни, розуміють значення миру, співчуття та співпереживання, тому можуть мати більше зацікавленості у гуманітарних питаннях.

Інша можлива соціальна орієнтація для дітей-переселенців – національна. Вони відчують сильну прив'язаність до своєї культури та нації, особливо якщо вони були змушені залишити свій дім та переїхати в іншу країну. Вони можуть бути зацікавлені в дослідженні та збереженні своєї культури, традицій та мови, а також захисті прав своєї нації.

Залежно від контексту та умов, в яких діти-переселенці перебувають, їх соціальні орієнтації можуть змінюватись з часом. Наприклад, якщо діти-переселенці отримують підтримку та допомогу в новому середовищі, це може збільшити їхній інтерес до соціальних професій та зменшити інтерес до національної орієнтації.

Важливо забезпечити можливість для них долучитись до соціальних процесів та брати участь у прийнятті рішень, що стосуються їхнього життя та середовища. Це може допомогти їм розвивати почуття власної гідності та контролю над своїм життям, що, у свою чергу, може позитивно впливати на їхні соціальні орієнтації.

Також важливо надати дітям-переселенцям можливість зберігати та розвивати свою культурну та етнічну ідентичність, яка може бути під загрозою через переселення та адаптацію до нових умов.

Зміна усталених умов життя, пов'язана з військовим станом в країні, спричиняє соціальну міграцію, яка зумовлює зміну образу життя, стилю поведінки, життєвих цінностей, мови тощо з метою найшвидшої адаптації до нових умов життєдіяльності та нової соціальної групи.

Формування соціальних очікувань особистості супроводжується побудовою моделі очікуваного майбутнього, а реалізація їх – досягненням бажаного результату діяльності. Конструювання моделі очікуваного майбутнього – це побудований особистістю проект результату [15].

Суттєвий вплив на очікуваний результат має система переходів особистості з однієї соціальної ролі до іншої (наприклад, від члена батьківської сім'ї до створення власної та самостійного життя; від статусу учня/студента до статусу працівника тощо). У молодіжному середовищі планування майбутнього має певні особливості, що пов'язані з сутнісними характеристиками молоді як соціальної групи.

Одним із важливих системоутворюючих чинників формування соціальних очікувань є цінності, якими керується особистість у процесі планування власного майбутнього. Вони відіграють вирішальну роль у регуляції поведінки, формуванні світогляду, переконань, виборі життєвого шляху, особливо на етапі становлення професійно-трудової діяльності в юнацькому віці. Саме завдяки цінностям особистість відчуває себе цілісно в оточуючому її світі. Ціннісні орієнтації не мають такої визначеності, як у сформованих цілей та планів. Тому вони гнучкіші, їх легше регулювати. Якщо життєві цілі й плани не реалізуються, ціннісні регулятори забезпечують сталість особистості в момент «кризи нереалізованості». А якщо певних життєвих цілей досягнуто (вони втрачають спонукальну силу) – тоді ціннісні орієнтації спонукають до постановки нових [11].

Суспільне середовище, його повсякденні вимоги зумовлюють

формування життєвої позиції особи, яка забезпечує її орієнтацію в суспільстві (світі). Всюди вона є людською, соціально орієнтованою, оскільки спрямовується на ціннісне відношення до дійсності, формування світу цінностей, вироблення ціннісних орієнтацій. Досить яскраво життєва позиція особи виявляється через її ставлення до інших людей, через суспільні установки й готовність до здійснення певних дій та їх реалізації.

Важливим для розуміння причин формування тих чи інших соціальних очікувань є вікові особливості респондентів. На сьогодні відсутнє загальноприйняте визначення підліткового віку і юності. Так Організація Об'єднаних Націй (ООН) відносить до підлітків осіб віком 10-19 років, а до молоді – осіб віком 15–24 років для цілей статистичного обліку без шкоди для інших визначень, що їх використовують держави – члени ООН. Разом підлітків і молодь позначають терміном «молоді люди», до яких належать особи віком 10-24 років. Конвенція про права дитини визначає дітей як осіб віком від народження до 18 років. Для свого дослідження ми обрали учнів 9-11-х класів закладів загальної середньої освіти та студентів 1-2-х курсів закладів фахової передвищої освіти. За Е. Еріксоном це кризовий період в розвитку особистості. Вже не дитина, але ще й не дорослий, молода людина стикається з новими соціальними ролями і пов'язаними з ними вимогами. Вона оцінює світ і ставлення до нього, здійснює стихійний пошук нових відповідей на важливі запитання: «Хто я?», «Ким я хочу стати?». Підлітки відчують пронизливе почуття своєї непотрібності, душевного розладу і безцільності, іноді кидаються у бік «негативної» ідентичності, делінквентної (відхиленої від норми) поведінки. Криза ідентичності, або рольова плутаність, призводить до неспроможності обрати професію або продовжити освіту, іноді до сумнівів у власній статевій ідентичності. Позитивна риса, пов'язана з успішним виходом із кризи періоду юності, – це здатність зробити власний вибір, знайти свій шлях у житті і залишатися вірним узятим на себе зобов'язанням, прийняти суспільні принципи і дотримуватися їх.

Для кращого розуміння сучасної учнівської молоді варто взяти до уваги і

теорію поколінь Нейла Хоува та Вільяма Штрауса, яка не є однозначною, але варта уваги. Основна ідея полягає в тому, що кожні 20-25 років у світі відбувається зміна поколінь. Людей всередині одного покоління об'єднують спільні цінності, особливості поведінки й звички. Відповідно цієї теорії діти, народження після 2005 року належать до «покоління онлайн». Основні риси: відповідальність, інтерес до екологічних проблем, навички користування цифровими технологіями, здатність обробляти багато інформації, вміння виділити важливе, усвідомлення своїх бажань. Вони відкидають колись священні соціальні табу і хочуть різноманітності у своєму житті й кар'єрі. Більше, ніж попередні покоління, вони одержимі безпекою, зосереджені на терпимості та подоланні соціальної нерівності.

Українські реалії суттєво відрізняються від будь-яких військових конфліктів, що відбулися протягом останніх ста років. По-перше, воєнні дії фактично відбуваються в онлайн форматі, тому щільно заповнене інформаційне поле потребує високого рівня розвитку аналітичних навичок та критичного мислення. По-друге, хоча українська нація має тисячолітню історію, формування в Україні політичної нації найактивніше почалося тільки у 2014 році під загрозою зовнішнього військового вторгнення. Тому сформованість громадянської позиції, національно-патріотичне виховання набувають надзвичайного значення, як чинники, що впливають на формування ціннісних і соціальних орієнтацій дітей та молоді як майбутніх будівничих української держави.

Саме ціннісні та соціальні орієнтації визначають духовний стрижень особистості, відображають її ставлення до світу, до самої себе, визначають соціальну спрямованість і зміст соціальної активності, наповнюють життя змістом, формують світогляд. Аналізуючи цінності й соціальні орієнтації можна визначити рівень культурного розвитку суспільства, ступінь його цивілізованості, спектр інтересів, що переважають у суспільстві.

2.3. Аналіз соціальних орієнтацій учнівської молоді до та під час повномасштабного вторгнення.

Перший етап дослідження розпочався у 2021 р. І питання, які ставили респондентам не були пов'язані безпосередньо з війною, окрім ставлення до служби в армії. Але після 24 лютого ситуація в країні докорінно змінилася і у свідомості кожної людини відбулися зміни. Змінилися пріоритети та цілі, відбулась переоцінка цінностей взагалі і сімейних зокрема. Тому у квітні 2022 р. було проведено нове опитування, яке дало можливість отримати актуальну інформацію і оцінити зміни, що відбулися, порівнявши отримані дані з попередніми результатами.

На початку січня 2023 р. було проведено вибіркове опитування серед дітей та молоді які протягом війни перебували за кордоном. Частина респондентів на початок навчального року повернулися до України, частина все ще залишаються за межами нашої держави.

Зупинимося докладніше на отриманих результатах на кожному етапі дослідної роботи.

Варто наголосити, що суттєво збільшилась кількість тих, хто зіткнувся з вимушеним переселенням. Якщо у 2021 році серед наших респондентів таких було 10 %, зараз їх 65 %.

Пріоритетними освітніми завданнями в 2022 році 30,6 % визначили отримання нових знань, 12,9 % вступ до ЗВО, продовження навчання у своєму закладі освіти – 66,9 %, продовження навчання у закладах за місцем перебування 14,8 %, не мають таких пріоритетів 5,7 %. Серед опитаних, хто опинився в ситуації вимушеного переселення відсоток тих, для кого дуже важливим є продовження навчання саме у своєму закладі освіти складає 86,2 %.

За опитуванням 2023 р. дещо зменшилась кількість тих, хто хоче продовжувати навчання в освітніх закладах в Україні (51,9 %). Аргументами такого вибору стала адаптація до нового навчального закладу, наявність нового кола спілкування, більш лояльне ставлення педагогів, страх воєнними діями.

Загалом важливість продовження навчання і здобуття освіти у різних типах закладів освіти в 2022 р. як «дуже важливо» зазначили 67,7 %, «скоріше важливо» 26,7 %, «не важливо» 3,9 %.

Щодо важливості у майбутньому роботи та кар'єри 60,6 % зазначили як «дуже важливо» і 31,4 % як «скоріш важливо».

До 95 % піднявся рівень орієнтованості на саморозвиток у 2022 р., а на початку 2023 р. він знизився до 74,6 %.

Особистісне спілкування 87 % визначили як те, чого не вистачає. На сьогодні цей показник знизився до 42,3 %. Проблеми технічного характеру (відсутність необхідних гаджетів, вільного доступу до інтернету) мають 25,7 %.

Такі демократичні цінності як свобода слова, вибору є необхідними та важливими для 98,2 % опитаних і цей показник залишається незмінним. У 2023 р. рівень дещо знизився, але залишається досить високим – 81,3 %.

Сьогодні соціальні інститути, суспільні установи, громадські організації беруть участь в процесі виховання підростаючого покоління з метою стабілізації психологічного стану в умовах воєнного стану; розстановки соціальних орієнтирів на основі патріотичних, громадянських засад; привчання молоді до загальнолюдських норм, культури відносин, спілкування і діяльності в умовах воєнного й післявоєнного стану.

Варто наголосити, що суттєво збільшилась кількість тих, хто зіткнувся з вимушеним переселенням. Якщо у 2021 р. серед наших респондентів таких було 10 %, зараз їх 65 %.

Вільний доступ до інформації щодо організації освітнього процесу у повному обсязі мають 88,8 %, 9,5 % мають певні проблеми з цим, не мають доступу до інформації 1,7 % опитаних.

Потрібну інформацію щодо освітніх ресурсів 91,9 % отримують від начального закладу, 32,8 % через соціальні мережі, через інші інтернет ресурси 16,2 %, телебачення, як джерело інформації зазначили 5,8 %.

Пріоритетними освітніми завданнями сьогодення 30,6 % визначили отримання нових знань, 12,9 % вступ до ЗВО, продовження навчання у своєму

закладі освіти – 66,9 %, продовження навчання у закладах за місцем перебування 14,8 %, не мають таких пріоритетів 5,7.

Серед опитаних, хто опинився в ситуації вимушеного переселення відсоток тих, для кого дуже важливим є продовження навчання саме у своєму закладі освіти складає 86,2 % (рис. 2.1.)

Рис. 2.1. Пріоритетні освітні завдання сьогодні.

Загалом важливість продовження навчання і здобуття освіти у різних типах закладів освіти як «дуже важливо» зазначили 67,7 %, «скоріше важливо» 26,7 %, «не важливо» 3,9 % (рис. 2.2.).

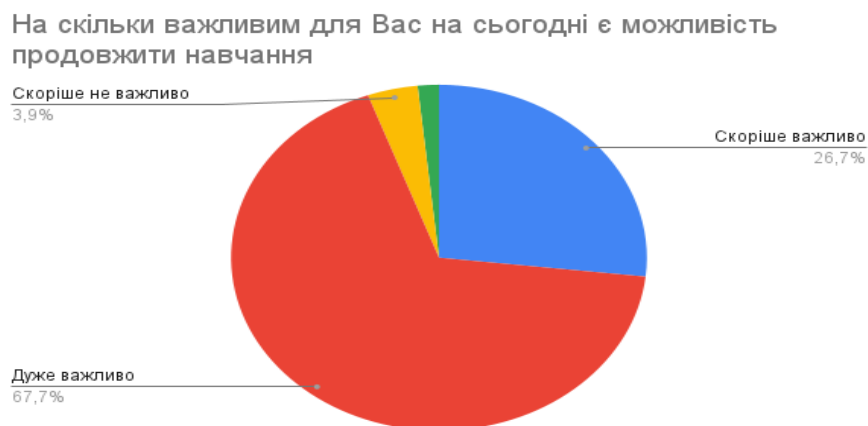

Рис. 2.2. Про важливість отримання освіти.

Щодо важливості у майбутньому роботи та кар'єри 60,1 % зазначили як «дуже важливо» і 31,9 % як «скоріш важливо» (рис. 2.3.).

Рис. 2.3. Про важливість роботи і кар'єри

До 95 % піднявся рівень орієнтованості на саморозвиток (рис. 2.4.).

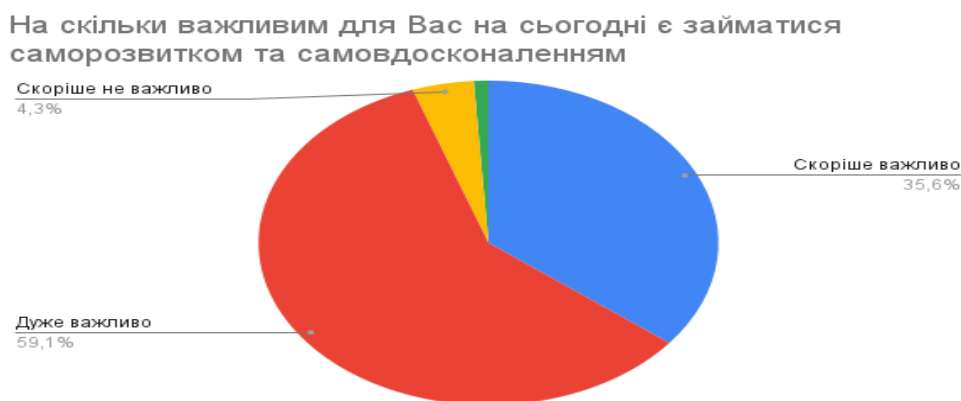

Рис. 2.4. Про саморозвиток та самовдосконалення.

Лише 6 % опитаних зазначили, що навчання (і зараз і в найближчому майбутньому) не є пріоритетним для них.

Особистісне спілкування 87 % визначили як те, чого не вистачає. Проблеми технічного характеру (відсутність необхідних гаджетів, вільного доступу до інтернету) мають 25,7 %.

Такі демократичні цінності як свобода слова, вибору є необхідними та важливими для 98,2 % опитаних (рис. 2.5.).

На скільки важливим для Вас на сьогодні є свобода слова та можливість бути почутим

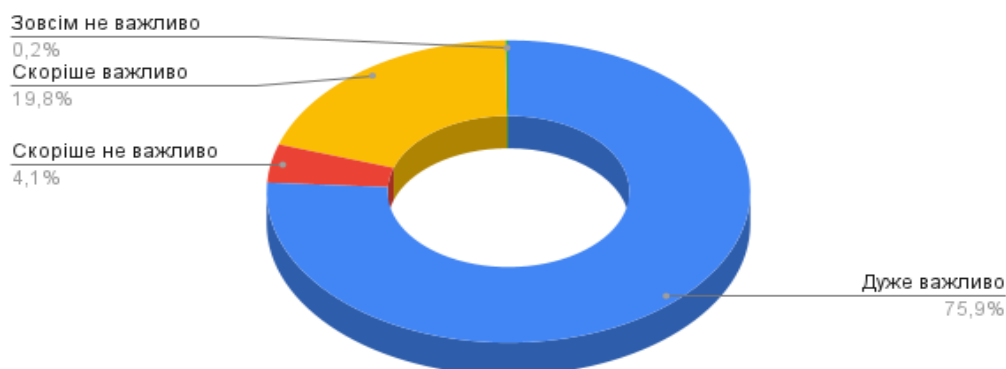

Рис. 2.5. Про свободу слова

Для 38 % стало надзвичайно важливим брати участь у суспільному житті свого населеного пункту, ще 48 % визначили це як «скоріше важливо». В той час, як під час пілотного експерименту лише 19 % зазначили суспільне життя громади як важливу частину власного життя. Зріс рівень зацікавленості у набутті знань та навичок щодо можливостей участі молоді у суспільному житті. На сьогодні серед тих, хто перебуває в Україні цей показник складає 41 % (рис. 2.6.).

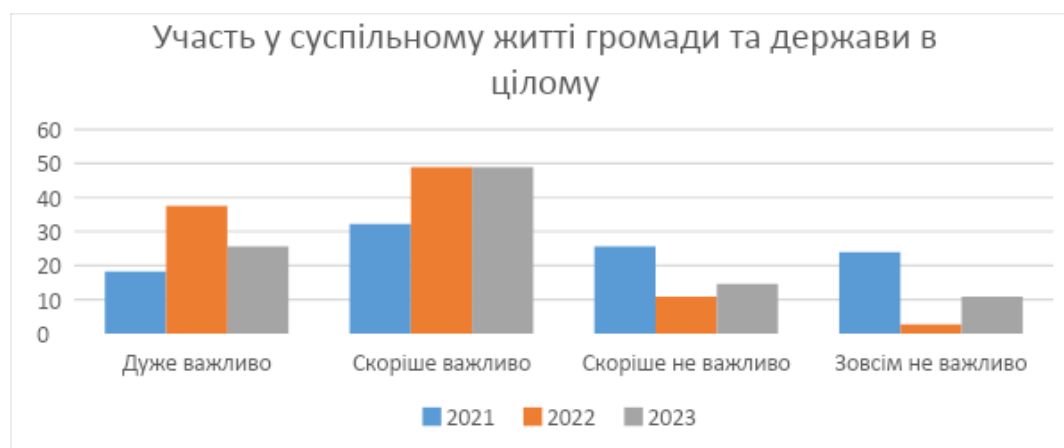

Рис. 2.6. Про суспільне життя.

В умовах воєнних дій суттєво підвищився рівень залученості до волонтерської та добровільної діяльності (87,7 % проти 32,4 % до війни). Якщо

до війни частіше ініціаторами добродійної та благодійної діяльності частіше виступали дорослі (вчителі, батьки), то тепер це ініціюється самими молодими людьми. У 2023 р. близько 60 % з тих, хто перебуває за кордоном мають намір спробувати продовжити навчання в закладах вищої освіти за кордоном.

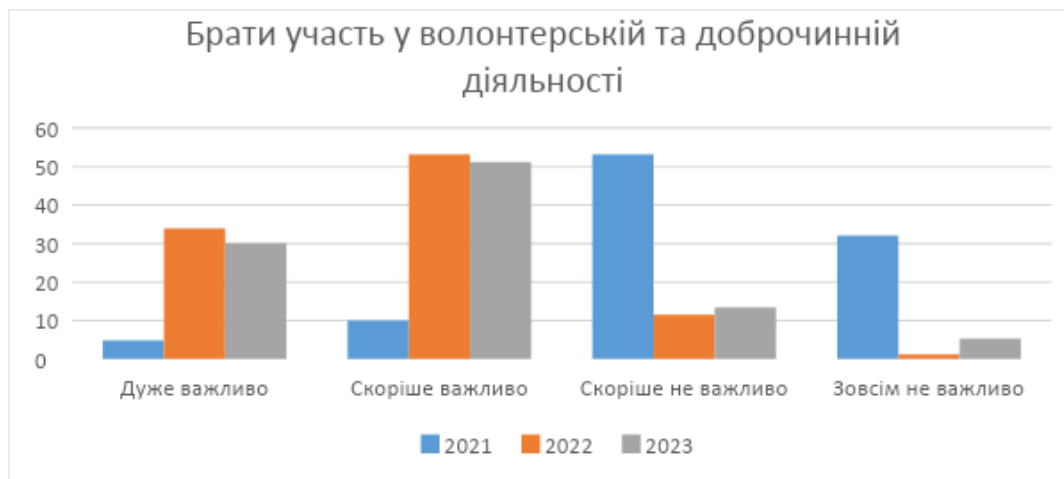

Рис. 2.7. Про волонтерську та добродійну діяльність.

Для 22,4 % важливим є профорієнтаційний супровід. Близько 30 % випускників шкіл зазначили, що цього року не планують до ЗВО та закладів фахової передвищої освіти через те, що ті спеціальності, які вони обрали до війни тепер не вважають перспективними і хочуть мати час на роздуми щодо професійного самовизначення. У 2023 р. близько 60 % з тих, хто перебуває за кордоном мають намір спробувати продовжити навчання в закладах вищої освіти за кордоном.

36,7 % респондентів зазначили, що потребують соціально-психологічної та соціально-педагогічної допомоги. І їхня кількість тільки збільшується. У 2023 р. 44,3 % опитаних визнали, що потребують допомоги.

І хоча з 2014 р. фахівці соціально-психологічної та соціально-педагогічної сфери вже набули певний досвід роботи з особами, що постраждали в результаті воєнних дій слід наголосити на таких аспектах проблеми:

- значно зросла кількість постраждалих, що потребують допомоги, відповідно має бути збільшена кількість фахівців, що будуть здатні її надати (Україна – перша європейська країна, що стикнулася з питаннями допомоги і

підтримки постраждалих від воєнних дій в ХХІ столітті в таких масштабах);

- сьогоднішні переселенці набагато більше орієнтовані на повернення до місця свого постійного проживання і перебувають в стані «відтермінованого життя» (31,9 % не мають довгострокових планів, ще 32,2 % навіть не замислювалися над цим) і результати суттєво не змінилися і в 2023 р. (30,7 % та 31,9% відповідно);

- сім'ї, зокрема батьки, мають потребу у дієвих механізмах підтримки дітей в умовах війни (показник потреби з боку дітей у підтримці з боку сім'ї та її згуртованості зріс до 90,7 % порівняно з 62,4 % до війни).

- прагнення молоді мати можливість самостійно вирішувати свої проблеми актуалізує потребу у створенні дієвого інструментарії для цього, надання практичних знань та набуття навичок самодопомоги.

- питання правового і соціального захисту цивільного населення у воєнний час (у 2022 р. 39,2 % не мають достатнього рівня знань з цього питання; в 2023 р. суттєвих змін не відбулося).

Узагальнюючи отримані емпіричні дані можемо констатувати, що найбільш поширеною серед підлітків та молоді є ліберально-соціальна орієнтація (28,4 %), ліберально-споживацька орієнтація властива 32,6 %, консервативно-радикальної орієнтації дотримуються 4,7 %, радикально-соціальна орієнтація виявлена у 14,2 %, а соціально-екологічна у 20,1 % респондентів.

Висновки

За час незалежності в Україні було проведено ряд соціологічних досліджень щодо ціннісних орієнтації української молоді. Зокрема, у 2011 р. таке дослідження було здійснено ГО «Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка» та ВМГО «Клуб міжнародного співробітництва «Мандри» та Міністерством молоді та спорту у 2017 р. [17]. Дані дослідження визначали пріоритетні цінності та соціальні орієнтири молоді, які в обох дослідженнях у більшості респондентів полягали у виборі професії й кар'єрному зростанні. Також більше третини анкетованих молодих

людей вбачають серед пріоритетів утворення щасливої родини чи пошук супутника життя.

Результати загальнонаціонального опитування «Українське покоління Z: цінності та орієнтири», проведене Центром «Нова Європа» за підтримки Фонду ім. Фрідріха Еберта у 2017 р. виявляють деяке зміщення соціальних орієнтирів молоді в бік зростання рівня зацікавлення політичною ситуацією в країні та підвищення уваги до способів врегулювання збройного конфлікту з росією, що тривав з 2014 р. на території здійснення операції об'єднаних сил (АТО) [9].

Аналіз-звіт Всеукраїнського соціологічного дослідження «Сучасна молодь у стилі української незалежності» проведене Кіровоградською ОЮБ ім. Е. Меланюка у 2021 р. ілюструє, що серед опитаних 30-річчя незалежності України у більшості асоціюється (із 162 варіантів відповідей) з закінченням війни (5,88 %), із свободою і волею (5,8 %), з патріотизмом (5,13 %), з суверенітетом (3,81 %), з АТО (3,19 %). Ці дані також демонструють концентрацію соціальних орієнтацій на загальнодержавних та національних питаннях [6].

Аналіз чисельних соціологічних досліджень та порівняння їх результатів з анкетуванням, проведеним в рамках даного дослідження дозволяють констатувати пряму залежність соціальних цінностей та орієнтацій від соціально-політичної ситуації в країні й з початком повномасштабного вторгнення росії на територію України дана закономірність лиш загострюється: все більше учнівської молоді визначають захист своєї країни як власний громадянський обов'язок, а мир, свободу і незалежність як основні цінності після життя і здоров'я.

Отже підсумовуючи вище сказане, формування соціальних орієнтацій сучасної учнівської молоді відбувається під впливом різних типів соціальних середовищ та детермінується віковими характеристиками, особистісними якостями та зворотніми очкуваннями суспільства.

Результати дослідження дають підставу для висновку, що соціальні орієнтації учнівської молоді формуються безпосередньо під впливом зовнішніх

і внутрішніх державних процесів. Впровадження воєнного стану в країні, внаслідок якого значна кількість представників учнівської молоді, набули статусу внутрішньо переміщених осіб чи біженців у країнах Європи, загострило увагу молоді на питаннях соціально-політичного характеру й змінило ієрархію цінностей й соціальних орієнтацій. Можна констатувати зменшення впевненості молоді у завтрашньому дні, зростання ролі інформації та комунікації, збільшення рівня зацікавленості у волонтерській діяльності та роботі соціальних установ.

Результати дослідження можуть лягти в основу подальших соціологічних досліджень з метою створення освітніх, виховних, реабілітаційних, просвітницьких програм виховання сучасної учнівської молоді.

Список використаних джерел:

1. Betancourt T. S., Borisova I. I., Williams T. P., Brennan R. T., Whitfield T. H., de la Soudiere M., Williamson J., Gilman S. E. Sierra Leone's former child soldiers: a follow-up study of psychosocial adjustment and community reintegration. *Child Dev.* 2010. Jul-Aug. № 81(4). P. 1077-1095. DOI: 10.1111/j.1467-8624.2010.01455.x.
2. Lewin K. Time perspective and morale. In G.W. Lewin (Ed.). *Resolving social conflicts* New York: Harper & Brothers. 1948. pp. 103–124.
3. Masten A. S., Narayan A. J. Child development in the context of disaster, war, and terrorism: pathways of risk and resilience. *Annu Rev Psychol.* 2012. № 63. P. 227-57. DOI: 10.1146/annurev-psych-120710-100356.
4. McWhirter E. H. & McWhirter B. T. Adolescent future expectations of work. Education, family, and community development of a new measure. *Youth Soc.* № 40. 2008. P. 182–202. DOI: 10.1177/0044118X08314257
5. Saupé L. B., Gößmann K., Catani C. & Neuner F. Adolescent Life Perspectives After War: Evaluation and Adaptation of the Future Expectation Scale in Uganda. *Frontiers in psychology.* 2019. № 10. P. 15-27. DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01527>
6. Всеукраїнське соціологічне дослідження «Сучасна молодь у стилі української незалежності» проведене Кіровоградською ОЮБ ім. Е. Меланюка у 2021 році. URL: http://lib.kr.ua/?page_id=1072
7. Гарасимів Т. З. Сучасне розуміння соціального типу особистості. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія Право.* 2015. Вип. 9-10. С. 8-16.
8. Гільберг Т., Тарнавська С., Павич Н. Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1-2 класах загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу : навч.-метод. посіб. Київ : Генеза, 2019. 256 с.
9. Загальнонаціональне опитування «Українське покоління Z: цінності та орієнтири», проведене Центром «Нова Європа» за підтримки Фонду ім. Фрідріха Еберта у 2017 URL: <http://surl.li/eb1gb>
10. Каташов А. І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2001. 22 с.
11. Котловий С. А. Ціннісні орієнтації як передумова виникнення конфліктної поведінки учнів професійного ліцею. *Актуальні проблеми державного управління педагогіки та психології* : зб. наук. праць Херсонського національного університету. Херсон, 2012. Вип.

2 (7). С. 362 – 366.

12. Кравченко Т. В. Сім'я у фокусі наукових досліджень. *Український соціум*. № 2. С. 43-48.

13. Молодь України – 2017 / Результати соціологічного дослідження. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2017. 72 с.

14. Паніна Н. В. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття і моральнопсихологічний стан в умовах тотальної аномії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 5–26.

15. Попович І. С. Психологія соціальних очікувань особистості : дис.... канд. психол. наук : 19.00.05. Херсон, 2017. 541 с.

16. Примуш М. В. Загальна соціологія : навч. посіб. Київ : Професіонал, 2004. 590 с.

17. Ціннісні орієнтації сучасної молоді України (за результатами досліджень): Інформаційна брошура. Київ: СПД Соколянський А. Ю. 2011. 23 с.

18. Щерба С. П., Заглада О. А. Філософія: підручник для студ. вищих навч. закл. / за ред. С. П. Щерби. Київ : МАУП, 2004. 216 с.

19. ЮНФПА. Підліткова і молодіжна демографія. Огляд URL: <http://www.unfpa.org/webdav/site/global/shared/factsh>.

РОЗДІЛ 3

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ В СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНИХ ОЧІКУВАНЬ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Ціннісні орієнтації в широкому значенні поняття - це вибір людиною певних матеріальних та духовних цінностей, моральних та соціальних установок, що визначають її спосіб життя та формують ставлення до навколишнього світу.

Ціннісні орієнтації молоді - це переконання і очікування молодої людини щодо того, якими повинні бути цінності в суспільстві або в її особистому житті. Ціннісні очікування відображають те, що людина вважає важливим, цінним і дорогоцінним в своєму житті.

Сьогодні Україна перебуває у центрі глобальних викликів, серед яких є повномасштабна війна росії проти українського народу, руйнування мирного життя населення, інформаційні атаки через засоби масової інформації, які поставили під загрозу здорове та щасливе зростання ціннісного потенціалу сучасної учнівської та студентської молоді. Війна завжди супроводжується економічною кризою, зростанням безробіттям, але вона не повинна змінити прагнення молодої людини будувати своє успішне майбутнє. Зрозуміло, що наявність сформованих ціннісних орієнтирів, професійних та кар'єрних навичок, життєвого досвіду збільшує ймовірність прийняття раціональних рішень щодо успішної реалізації у трудовій сфері, готовності молоді до партнерської взаємодії для підвищення майстерності у професійній діяльності.

Актуальність даного дослідження зумовлена також необхідністю вивчення життя і вибору ціннісних орієнтацій сучасної молоді, оскільки саме через них формується самосвідомість українського суспільства. Цінності, які людина засвоює в процесі свого становлення, транслиуються суспільством, у якому відбувається процес соціалізації особистості. Оскільки зараз на території України відбуваються військові протистояння, можна з упевненістю сказати, що суспільно-ціннісна структура зазнає значних змін. Важливо зрозуміти які цінності виходять на перший план і є домінантними для учнівської молоді в умовах воєнного стану.

3.1. Теоретичні підходи до визначення ціннісних орієнтацій учнівської молоді

Трактуванням поняття «цінність» та «ціннісні орієнтації» займаються вчені різних напрямків суспільних наук, зокрема: соціології, філософії, психології, педагогіки, політології. Соціологи розглядали його як соціальну настанову, що регулює поведінку індивіда. Це питання розкривається у працях вітчизняних науковців, серед яких В. Андрущенко, Л. Божович, М. Головатий, Г. Дубчак, М. Савчин, П. Таланчук, В. Хмелько та інші. Вплив цінностей та ціннісних орієнтацій на становлення особистості розкрито в працях І. Беха, Є. Барбіної, В. Вербець, В. Гриньової, І. Зязюна, Л. Хомич тощо. Серед зарубіжних науковців варто взяти до уваги праці З. Баумана, Р. Дарендорф, Т. Парсонс тощо [24].

Поняття «цінність» широко використовується у філософській та іншій спеціальній літературі для позначення певних явищ дійсності, що відіграють важливе значення в соціокультурному житті особистості. На думку німецького філософа Пауля Менцера цінністю можна вважати все те, що почуття людини диктує визнати важливішим над усім, і до чого можна прагнути, ставитися з повагою та визнанням [20]. На думку М. Головатого, цінності – це певні ідеї, погляди за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси [5].

Ціннісні орієнтації – це певна сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, яка ставить людині спрямованість його життєдіяльності. Джерелом формування ціннісних орієнтацій виступає як життєва активність особистості, що визначає рівень домагань особистості та її орієнтацію у процесі діяльності на досягнення конкретних цілей в різних сферах життєдіяльності суспільства [29], так і соціальне лідерство, що забезпечує прояв лідерського та інноваційного потенціалу для побудови успішного майбутнього молоді людини [18, с. 2].

Ціннісні орієнтації визначаються як один із компонентів, що входить до структури особистості, а наявність сформованої системи ціннісних орієнтацій забезпечує гармонію внутрішнього світу особистості [4]. Зрозуміло, що ціннісні

орієнтації є важливими у вимірі соціальних очікувань молоді, особливо в період воєнного та післявоєнного відновлення країни, адже критично важливим, є те, що молоді люди, які постраждали від війни повинні демонструвати життєстійкість та здатність до побудови планів на майбутнє [17].

Ціннісні орієнтації визначають цілу низку характеристик особистості: загальну спрямованість інтересів і прагнень особистості; ієрархію індивідуальних вподобань і зразків; цільові і мотиваційні програми; рівень вподобань; уявлення про дійсне і механізми селекції за критеріями значущості; міру готовності й рішучості до реалізації власного «проекту життя» [1; 10; 12].

Єдиної класифікації цінностей у сучасних наукових дослідженнях не існує. Дослідники класифікують цінності за різними ознаками:

- за об'єктом засвоєння – матеріальні, морально-духовні;
- за метою засвоєння – егоїстичні, альтруїстичні;
- за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні;
- за способом вияву – ситуативні, стійкі;
- за роллю в діяльності людини – термінальні, інструментальні;
- за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.);
- за приналежністю – особистісні (індивідуальні), групові колективні, суспільні, загальнонародні (національні), загальнолюдські [15].

Відомо, що система ціннісних орієнтацій виражає змістовне ставлення людини до соціальної дійсності і в більшості визначає мотивацію її поведінки, векторно визначає всі сторони її діяльності. Це складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, визначає загальний підхід людини до світу та до себе, надає сенс особистісним позиціям, поведінці, вчинкам.

Система ціннісних орієнтацій має багаторівневу структуру. Як елемент структури особистості, ціннісні орієнтації характеризують внутрішню готовність до здійснення певної діяльності із задоволення потреб і інтересів, вказують на спрямованість її поведінки, а на суспільному рівні «транслують»

вектор розвитку суспільства. Обов'язковим для формування молодіжної політики стає розуміння соціальних очікувань, їх привнесення в соціальний простір, розкриття ставлення молодих людей до світу довкола, суспільних процесів і явищ, до себе, пошук сенсу життя і життєвих пріоритетів [6]. Тема соціальних очікувань молоді частіше всього розглядається через призму кар'єрних очікувань [14], прогностичних умінь та ціннісних орієнтацій у контексті очікувань від майбутнього [13].

В контексті соціально-педагогічного дослідження соціальних очікувань дітей та молоді значущими визначено такі ціннісні орієнтації: освіта, робота та кар'єра, співпраця, служіння.

Цінності освіти та праці – одні з найважливіших типів ціннісних орієнтацій, які визначають багато аспектів соціальної активності індивіда. Вони є орієнтиром у виборі життєвого шляху, підставою для оцінки та обрання тієї чи іншої життєвої стратегії, адаптації до мінливих соціальних умов, фундаментом трудової мотивації [23].

На різних етапах соціального розвитку особистості цінності освіти та праці мають різне значення. Це залежить і від культурно-історичної традиції, соціально-економічної та політичної ситуації розвитку, пріоритетів соціального розвитку [9]. Також варто враховувати, що учнівська молодь – це особлива молодіжна група, що стоїть на порозі одного з найголовніших рішень у своєму житті – вибору життєвого шляху, соціального та професійного самовизначення. У ситуації ідеологічної невизначеності, або ж протиборства кількох ціннісних систем, старшокласники прагнуть виробити і прийняти такі цінності та життєві орієнтири, які допоможуть знайти їм своє місце в житті, вистояти у мінливих соціальних умовах. Такими цінностями є освіта та робота. І якщо загальна середня освіта для учнівської молоді розглядається як обов'язковий етап життєдіяльності, то вища освіта сприймається випускниками шкіл як соціальний пріоритет. Однак старшокласники розглядають вищу освіту як умову успішного просування у житті і вступаючи до закладу вищої освіти орієнтуються на професії, які сприяють досягненню насамперед соціальних

цілей: забезпечують соціальний успіх, матеріальний добробут, престиж, гарантують зайнятість. В результаті виявляються понижені такі функції освіти як розвиваюча, гуманістична, професійна [13].

Також важливим є той факт, що для переважної більшості старшокласників освіта не є самоцінною цінністю як можливість саморозвитку особистості або просто цікавою діяльністю, швидше вона є засобом оволодіння іншими цінностями. – переважає ставлення до освіти як до інструментальної цінності, тобто суспільно значимого способу досягнення інших важливих соціальних та індивідуальних цілей, пріоритетними є соціально-економічні цілі.

Існує тісний зв'язок між ставленням до освіти, навчальної діяльності та ставленням до майбутньої роботи, кар'єри. Найчастіше відбувається перенесення ставлення до освіти на ставлення до праці та навпаки. Так, старшокласники, кому цікаво вчитися, як правило, і майбутню роботу сприймають як можливість самоактуалізації та цікаву діяльність. Ті ж, для кого навчання це лише обов'язок, найчастіше оцінює роботу насамперед як джерело засобів існування.

Характеризуючи, загалом, ставлення до роботи сьогоденних старшокласників, можна назвати досить низьку значимість роботи як самоцінної цінності. Робота не сприймається молодими людьми як спосіб реалізації фундаментального призначення людини, вона, швидше, необхідна умова існування, спосіб досягнення матеріального достатку, просування соціальними сходами. Велике значення старшокласники надають зовнішнім атрибутам роботи: престижності, комфортності, можливості спілкування. Вони прагнуть отримати ту роботу й ту освіту, які допоможуть досягти матеріального та статусного успіху, звідси явно пасивно-споживче ставлення до цих основних цінностей.

Таким чином, ставлення до праці як сенсоутворюючої життєвої цінності, визнання особистісної значущості праці, можливості реалізації своїх знань та здібностей через працю витісняється у молодіжній свідомості оцінкою сенсу праці як засобу досягнення інших цінностей. Тим часом, пріоритет практико-

орієнтованих життєвих цілей, перевага матеріальної забезпеченості повноцінної реалізації за допомогою праці не сприяє формуванню активної трудової мотивації, без якої мислимо цивілізований ринок.

Соціальне служіння — це повсякденна справа всіх і кожного громадянина, незалежно від конкретного статусу, статі, віку, фаху тощо. Це місія, право й обов'язок кожного адже має на меті загальний соціальний розвиток та покращення життя [25].

Соціальне служіння виявляється у діяльності, що спрямована на вирішення соціальних проблем та забезпечення соціальної справедливості. Ця діяльність охоплює широкий спектр соціальної активності та включає в себе волонтерську діяльність, благодійництво та організовані форми надання соціальних послуг категоріям громадян, що того потребують для забезпечення цілісного розвитку суспільства.

В юнацькому віці соціальне служіння як цінність узгоджується із провідною діяльністю учнівської молоді, що полягає в суспільно-корисній активності, а в умовах воєнного стану реалізація даної діяльності перейшла із розряду цінності фактично у громадянський обов'язок.

В сучасних умовах суспільного розвитку, в світлі тенденцій та інтенсивності розвитку суспільства виникають нові передумови для налагодження комунікації між окремими індивідами, соціальними групами та організаціями – на зміну конкуренції приходять конструктивний діалог і порозуміння. Вибудовування партнерських відносин стає одним із найважливіших підходів у діяльності окремих представників суспільства та інституцій на шляху до досягнення соціальних цілей, запорукою важливих змін у громадах і суспільстві загалом. Тож не дивно, що важливою цінністю для особистості стає співпраця, яка у межах досягнення певної мети, вирішення конкретних завдань передбачає об'єднання й координацію зусиль, ресурсів, рівність позицій кожного учасника та спільну відповідальність сторін за результати діяльності.

Фактично співпраця як особистісна цінність відображає внутрішнє прагнення до соціальної приналежності та соціальної згуртованості, що вже є виявом глобальної соціальної цінності. Співпраця дає можливість залучити якомога більшу кількість необхідних ресурсів й тим самим охопити широкий спектр соціальних, економічних, природоохоронних, інформаційно-комунікаційних та інших соціальних проблем, подолати умовні та реальні бар'єри й ефективно вирішувати важливі суспільні завдання [16].

Зважаючи на вищесказане, доречно виокремити базові компетенції, якими повинна володіти сучасна молодь:

- здатність усвідомлення значущості цінностей – передбачає вміння молодої людини переглянути власну систему цінностей, визначити своє місце у житті, адже цінність особистості людини вище можливого; зрозуміти своє призначення для розвитку суспільства в цілому;

- прагнення до соціальних змін – здатність орієнтуватися за умов невизначеності, сприяти змінам, що зумовлює миттєве знаходження незвичних, нових і оптимальних способів змін в різних сферах життєдіяльності;

- здатність до набуття лідерських навичок та умінь навчатися впродовж життя – зорієнтована на вміння активно й ефективно вчитись, яке визначатиметься динамічними змінами, невизначеністю і необхідністю та готовністю до успішного майбутнього;

- лідерська спрямованість молодої особистості – здатність успішно здійснювати необхідну професійну діяльність у складних умовах з оптимальним виявом професійних якостей, не знаючи усього їх різноманіття та можливостей застосуванням соціальним лідером у тій чи іншій ситуації;

- здатність організувати партнерську взаємодію – здатність встановлення контактів із суб'єктами й об'єктами взаємодії, організувати та реалізувати спільну діяльність та співпрацю, в ході якої вирішують критично важливі проблеми як для тих, хто знаходиться у важкій життєвій ситуації.

- здатність оцінювати результати суспільно-корисної діяльності, а саме молоде покоління долучати до вирішення соціально гострих проблем, відчувати

свою приналежність до розв'язання різних проблем вразливих груп населення, метою діяльності якої є сприяння позитивним суспільним змінам.

Саме тому, вивчення та дослідження ціннісних орієнтацій дозволить не тільки говорити про сучасний стан ціннісного світогляду молодих людей, а й прогнозувати певні соціальні явища в найближчому майбутньому.

3.2. Динаміка змін ціннісних орієнтацій учнівської молоді

Результати анкетування 2021 р. демонструють, що для учнівської молоді найбільш значущими цінностями є життя та здоров'я (79,3 % респондентів), матеріальний добробут (64,7 %), освіта (64,5 %) робота та кар'єра (62,1 %). Найменш значимими цінностями визначено політичну обізнаність (17,4 %) та соціальне служіння (19,5 %).

Результати анкетування 2022 р. демонструє зміну ціннісного вектору й зростання цінності сім'ї й соціального служіння та зниження цінності престижної роботи та грошей (рис. 2.1.). У 2023 р. суттєвих змін в порівнянні з попереднім роком не виявляється.

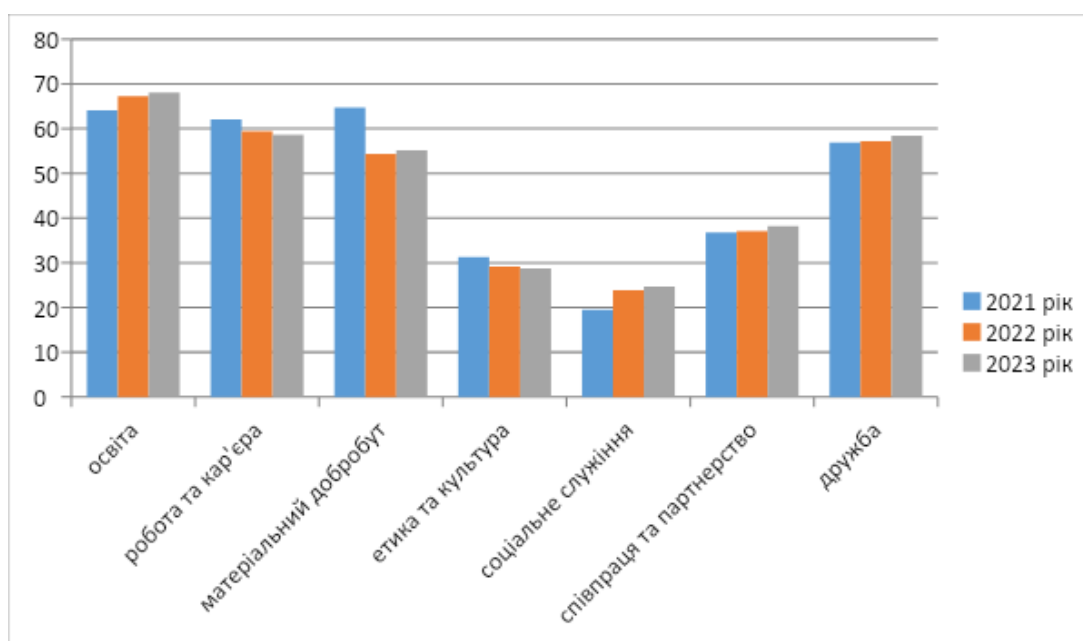

Рис. 2.1. Динаміка змін ціннісних орієнтирів молоді

Комплексне анкетування різновікових груп, проведене в квітні 2022 р., мало на меті визначити пріоритетні ціннісні орієнтації учнівської молоді й

українського суспільства в цілому в умовах воєнного стану. У таблиці представлено зведений результат опитування всіх респондентів, що відображає ціннісні орієнтації громадян України в цілому без вікового розподілу (табл. 3.1).

Таблиця 3.1.

Визначення ціннісних орієнтацій на основі актуальних потреб особистості

№ з/п	Ціннісна потреба	Оцінка важливості потреби			
		Дуже важливо	Скоріше важливо	Скоріше не важливо	Зовсім не важливо
1	Отримувати допомогу оточуючих для вирішенні проблем	17,2 %	44,1 %	3,9 %	34,8 %
2	Мати можливість самостійно вирішувати свої проблеми	60,2 %	37,3 %	1,3 %	1,2 %
3	Брати участь у добродійній та волонтерській діяльності	28,7 %	51,4 %	11,2 %	8,7 %
4	Мати доступ до культурно-розважальних заходів (кінотеатрів, театрів, концертів тощо)	24,6 %	37,5 %	26,8 %	11,1 %
5	Займатися саморозвитком та самовдосконаленням	32,6 %	49,2 %	11,4 %	6,8 %
6	Здоров'я та безпека (власне та близьких)	68,7 %	28,3 %	1,7 %	1,3 %

Аналізуючи відповіді на запитання анкети важливо зазначити, що 73,4 % респондентів змушені були змінити місце проживання у зв'язку із війною. Опитані, що підпадають під категорію «внутрішньо переміщені особи» не зважаючи на віковий показник у 1,4 рази частіше визначають потреби як «дуже важливі» та «скоріше важливі» в порівнянні з респондентами, які за час повномасштабних військових дій на території України не змінювали місце проживання. Даний показник може бути пов'язаний із почуттям соціальної незахищеності та актуалізацією матеріальних, ситуативних та особистісних цінностей й яскраво демонструє соціальну залежність ціннісних орієнтацій.

Оцінюючи пріоритетні цінності та ціннісні орієнтації саме учнівської молоді варто зазначити, що найбільш відмінними від загальних є результати анкетування за такими категоріями:

- потреба мати можливість самостійно вирішувати свої проблеми;
- потреба мати доступ до культурно-розважальних заходів (кінотеатрів, театрів, концертів тощо);
- потреба в свободі слова та можливість бути почутим;
- можливість продовжити навчання.

Співставлення результатів анкетування загальної вибірки та учнівської молоді ілюструють, що в порівнянні з загальноновизначеними в ході анкетування ціннісними респонденти шкільного віку мають більшу ціннісну орієнтацію на самореалізацію в навчанні, на задоволення потреби приймати самостійні рішення та бути почутими й на можливість організації культурного дозвілля. Зазначені ціннісні орієнтації в цілому відображають актуальні потреби підлітків.

Висновки

Аналізуючи дані, отримані в ході дослідження можна зробити висновки, що система ціннісних орієнтацій учнівської молоді має багаторівневу структуру й безпосередньо залежить від соціальної ситуації розвитку та тенденцій розвитку соціума.

В контексті соціально-педагогічного дослідження соціальних очікувань дітей та молоді як найбільш значущі були виокремлені такі ціннісні орієнтації: освіта, робота та кар'єра, співпраця, служіння. Ці дані підтверджуються й в ході емпіричного дослідження.

Результати анкетування відображають також зміну системи соціальних очікувань та ціннісних орієнтацій в умовах воєнного стану, демонструючи збільшення значущості освіти, сім'ї, життя та здоров'я, соціального служіння і політичної обізнаності, в той же час знижується значимість матеріального добробуту та кар'єрного зростання.

Список використаних джерел

1. Бибик Д. Д. Ціннісні орієнтири для молоді у побудові успішного майбутнього. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звіту. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2021 рік. Івано-Франківськ: НАІР, Україна. 2022. С.13-16.
2. Бибик Д. Д. Становлення феномену соціального лідерства у науковому просторі

- соціальної роботи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціальна робота*. 2021. №1 (7). С. 14-18.
3. Бирик Д. Ціннісні орієнтації учнівської молоді України в умовах воєнного стану. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2022. № 26(1). С. 43-54. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2022-26-1-43-54>
4. Бутківська Т. В. Проблема цінностей у соціалізації особистості. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської; АПН України. 1997. С. 27–31.
5. Головатий Н. Ф. Соціологія молодіжності : курс лекцій. МАУП. 1999. 224 с.
6. Горінов П. Молодіжний рух як об'єкт і суб'єкт молодіжної політики, важлива умова сталого розвитку суспільства. *Актуальні проблеми державного управління*: зб. наук. праць. Одеса : ОРІДУ НАДУ. 2007. Вип. 1(29). С. 309-313.
7. Дмитрук Н. Між матеріалізмом і постматеріалізмом: ціннісні орієнтації сучасної української молоді. *Вісник АПСВТ*. 2017. №3, 57-67.
8. Дмитрук, Н. Між матеріалізмом і постматеріалізмом: ціннісні орієнтації сучасної української молоді. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2017. №3. С. 57-67.
9. Драпушко Р., Горінов П., Філик Н. Формування молодіжної політики в умовах демографічних викликів сучасної України. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Теорія та історія держави і права, міжнародне право»*. 2022. № 1(62), 27–34. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.62.16478>
10. Коберник Л. О. Роль та місце ціннісних орієнтацій у формуванні особистості. *Наука і освіта. Науково-практичний журнал південного наукового центру АПН України*. 2008. № 4-5. С. 28-33.
11. Колот А. М. Соціальна згуртованість як доктрина забезпечення стійкості розвитку суспільства в умовах глобальних викликів. *Україна: аспекти праці*. 2009. № 7. С. 11-19.
12. Куниця Т.Ю. Соціальні орієнтації сучасної студентської молоді: теорія питання. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2021 рік. Івано-Франківськ : НАІР, 2022. С. 92-96.
13. Максим О. В., Рябовол Т. А. Особливості прогностичних умінь та ціннісних орієнтацій у контексті очікувань від майбутнього у підлітків з девіантною поведінкою. *Молодий вчений*. 2020. № 9(2). 120-124. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2020_9\(2\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2020_9(2)_8)
14. Максимович, О. В. (2018). Соціально-статусні преференції та кар'єрні очікування підліткової молоді Прикарпаття (за результатами опитування учнів випускних класів закладів загальної середньої освіти). *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*. 2018. 23(1). С. 68-78. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_sip_2018_23_1_9
15. Матяж С. В., Березянська А. О. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Соціологія*. 2013, Т. 255. Вип.213. С. 27–30.
16. Покровська О. В.. Соціальна згуртованість як запорука ефективного розвитку суспільства. 2017. URL: [abstracts2017-04-26-28-21.pdf\(mnau.edu.ua\)](https://abstracts2017-04-26-28-21.pdf(mnau.edu.ua))
17. Савельчук І. Соціальні очікування молоді: від теоретичного осмислення до практичного застосування у воєнний та післявоєнний період. *Social Work and Education*. 2022. № 9(1). С. 113–121. DOI: <https://doi.org/10.25128/2520-6230.22.1.9>
18. Савельчук І. Б., Бирик Д. Д. Соціальне лідерство як підґрунтя для розвитку партнерської взаємодії в освітньому середовищі університету. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 11: Соціальна робота. Соціальна педагогіка*. 2018. Вип. 25. С. 119–125.
19. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології : пер. з нім. Н. Комарова, О. Погорілий). Київ: Дух і літера. 2005. 262 с.
20. Antoci D. Value orientation from a structural perspective. în: *Educație–Poitică–Societate. Materialele Congresului Științific Internațional Polono-Moldo-Român*. 2019, Vol. III, nr.

1. Chişinău: S.n. (Tipogr. UST). Pp. 10-18.
21. Berger-Schmitt R. Considering Social Cohesion in Quality of Life Assessments: Concept and Measurement. *Social Indicators Research*. 2022, Vol. 58, No. 1/3, Assessing National Quality of Life and Living Conditions, pp. 403-428.
22. Ivashchenko-Stadnik K. The Social Challenge of Internal Displacement in Ukraine: The Host Community's erspective. In A. Pikulicka-Wilczewska and G. Uehling. (Eds) *Migration and the Ukraine Crisis: A Two-Country Perspective*. Bristol: E-International Relations. 2017. pp. 25-48.
23. Kawachi I., Berkman L. Social cohesion, social capital, and health. *Social Epidemiology*. 2000, 174(7), 290–319.)
24. Kisac I., Turan Z. Value orientations of secondary school students. *Journal Of Values Education*. 2015, №13 (29). C. 495-509.
25. Larsen C. A. The Rise and Fall of Social Cohesion. The Construction and Deconstruction of Social Trust in the USA, UK, Sweden and Denmark. Oxford: Oxford University Press. 2013.
26. Lordos A., & Hyslop D. The Assessment of Multisystemic Resilience in ConflictAffected Populations. In M. Ungar. *Multisystemic Resilience: Adaptation and Transformation in Contexts of Change*. 2021. pp. 417–451. Oxford University Press. DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780190095888.003.0023>
27. New Strategy and Council of Europe Action Plan for Social Cohesion approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 7 July 2010. URL: [2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion\(coe.int\)](2010Strategy_ActionPlan_SocialCohesion(coe.int))
28. OECD (Organization for Economic Cooperation and Development). Perspectives on Global Development 2012: Social Cohesion in a Shifting World. In Perspectives on Global Development, OECD. 2011. URL: [OECD's Report on Perspectives on Global Development 2012: Social Cohesion in a Shifting World | Club de Madrid \(clubmadrid.org\)](OECD's_Report_on_Perspectives_on_Global_Development_2012:_Social_Cohesion_in_a_Shifting_World|Club_de_Madrid(clubmadrid.org))
29. Savelchuk I., Bybyk D., Zhytynska M., Ivzhenko I., Mikheiva O., & Kunytsia T. Trends in the Development of Social Work: Postmodern Ideas and Prospects. *Postmodern Openings*, 2021. 2022, №12(3Sup1), 143-154. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/12.3Sup1/356>.
30. Social Cohesion in Ukraine Part I: Defining and measuring social cohesion using the SCORE. 2022. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/social-cohesion-ukraine-part-i-defining-and-measuring-social-cohesion-using-score>
31. Xavier Fonseca, Stephan Lukosch & Frances Brazier. Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it. *The European Journal of Social Science Research* 2018. DOI: <https://doi.org/10.1080/13511610.2018.1497480>

РОЗДІЛ 4

СІМЕЙНО-СПРЯМОВАНІ ОЧІКУВАННЯ СУЧАСНОЇ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Сімейно-спрямовані очікування сучасної учнівської молоді – процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою готовністю особистості до майбутнього сімейного життя.

Готовність молоді особистості до майбутнього сімейного життя – це психологічний феномен, що охоплює інтегральну сукупність якостей, що поєднує наявність знань, навичок і вмінь з сімейної педагогіки, основ репродуктивної культури, позитивне ставлення до майбутнього сімейного життя, свідоме усвідомлення відповідальності за ефективне виконання подружніх і батьківських ролей, які забезпечують у майбутньому здатність молоді особи свідомо планувати майбутнє подружнє життя та народження дітей.

Сучасна освітня політика Української держави спрямована на забезпечення умов для введення молоді у світ духовно-моральних цінностей, складовими яких є сімейні цінності. У Законі України «Про повну загальну середню освіту» акцентується на важливості налагодження у закладах загальної середньої освіти виховного процесу, що має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях Українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини і громадянина і спрямовуватись на виховання почуттів доброти, милосердя, толерантності, турботи, справедливості, шанобливого ставлення до сім'ї, відповідальності за свої дії тощо [17, с. 15]. У Концепції Нової української школи наголошується, що важливим завданням освіти є формування ціннісних ставлень і суджень, як «служують базою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством» [13, с. 19].

4.1. Теоретична інтерпретація сімейно-спрямованих очікувань сучасної учнівської молоді

Сімейно-спрямовані очікування входять у систему соціальних очікувань.

Останні включають усвідомлення індивідом, якої саме поведінки чекають від нього оточуючі, а також усвідомлення можливих реакцій оточуючих на той чи інший характер поведінки [4, с. 285].

Як форма передачі суспільного досвіду, соціальні очікування є одним із основних факторів соціалізації та розвитку особистості. Їх розглядають ще й як компоненти системи регуляції взаємодії в групах або суспільстві в цілому. Вони мають, як правило, неформальний і не завжди усвідомлюваний характер [1].

Л. Рішко, досліджуючи сімейні рольові очікування, вважає, що вони є компонентом сімейно-рольової взаємодії як сукупності установок, норм і зразків поведінки, що характеризують одних членів сім'ї в їхньому ставленні до інших її членів. Дослідниця вважає, що сімейні рольові очікування є похідними від моделей сімейно-рольового розподілу – традиційної, антитрадиційної, егалітарної, які виділяються з урахуванням статево-рольової диференціації – розподілу сімейних ролей на підставі статевої приналежності. Кожна з моделей має як свої переваги, так і фактори ризику для стабільності сімейної системи, але для успішності сімейного життя більш важливою є узгодженість уявлень про рольову поведінку й рольові очікування подружжя в контексті прийнятої моделі, а також гнучкість самої моделі, її здатність відповідати актуальним потребам життєдіяльності сім'ї [18, с. 147].

Послуговуючись проаналізованими вище працями, поняття «Сімейно-спрямовані очікування сучасної учнівської молоді» розглядаємо як процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційно-ціннісною та поведінковою готовністю особистості до майбутнього сімейного життя. Характеризуючи сімейно-спрямовані очікування як процес, виокремлюємо у ньому наступні структурні складові: «очікуване сімейне середовище», «очікуваний чоловік/дружина», «очікуване розподілення ролей у сімейній системі при реалізації сімейних функцій», «очікувана кількість дітей», «очікуване виконання партнером батьківської ролі», «очікувана інтимна сфера у подружньому житті», «очікувана потреба в моральній та емоційній підтримці

з боку партнера» та ін.

Уважаємо, що сімейно-спрямовані очікування сучасної учнівської молоді можуть розглядатися і як властивість, якими володіє особистість щодо соціальних дій, спрямованих на прогнозування і конструювання нею свого майбутнього.

Важливе значення для конструювання свого майбутнього має уявлення молодого особистістю про таке поняття, як «міжособистісна сумісність».

Дослідник Є. Потапчук розглядає міжособистісну сумісність як поєднання характерів, темпераменту, сексуальних установок та уподобань, інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів та потреб людини. Акцентуючи на тому, що міжособистісні стосунки будуть гармонійними тоді, коли партнери зможуть задовольнити потреби і очікування один одного, вчений справедливо вважає, що чим більше збігів, тим вищий рівень міжособистісної сумісності партнерів і тим більш гармонійними стосунки будуть в парі [16, с. 8].

Більшість дослідників пов'язують сумісність у шлюбі з моделями устрою в батьківських сім'ях. Вони аргументують це тим, що батьки з благополучною історією свого подружнього життя слугують позитивним і переконливим прикладом для своїх дітей. Отже, вірогідність гармонійного шлюбного союзу тим більша, чим ближчі моделі батьківських сімей. І, навпаки, шлюб партнерів, які вийшли з батьківських сімей з протилежними сімейними моделями, характеризується постійною боротьбою за владу [18, с. 148].

Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська розглядають міжособистісну сумісність за такими рівнями:

1) фізична та психофізична сумісність, яка проявляється на тілесному рівні, в схожості темпераментів;

2) наявність сексуальної сумісності, адже несумісність в сексуальному плані може призвести до конфліктів в парі й призвести до розлучення;

3) інтелектуальна сумісність: чим більше в парі тем для обговорення, тим краще у них буде налагоджена комунікація і тим гармонійніші стосунки у них будуть;

4) сумісність характерів: від характеру залежить міжособистісна сумісність партнера, яка характеризується умінням брати на себе відповідальність, емоційною врівноваженістю/неврівноваженістю, емоційною холодністю, залежністю і так далі;

5) узгодженість функціонально-рольових очікувань;

б) ціннісно-орієнтаційна єдність: якщо майбутні партнери не розділяють інтересів і пріоритетів один одного, то сімейні стосунки не мають шансів на щасливе і гармонійне сімейне життя;

7) особистісну і соціальну зрілість партнерів, яка проявляється в стійкості і трудовій діяльності, здатності фінансово забезпечити сім'ю, готовність турбуватися один про одного і майбутніх дітей [14, с. 65–70].

Дослідниця Л.Рішко вважає, що на сучасному етапі, за умов порушення традиційної системи сімейних ролей і відповідних їм культурних стереотипів, у більшості сімей спостерігається невизначеність рольових очікувань, що викликає у шлюбних партнерів психологічний дискомфорт. Тому для оптимізації сімейного спілкування й попередження виникнення рольових конфліктів необхідно створювати умови для реалізації більш широкого діапазону сімейних ролей і зменшення їх протиріччя. Мова також іде про відповідність або невідповідність сімейних ролей можливостям особистості, що особливо виявляється при зміні сімейної структури [18, с. 148].

Цікавим є з'ясування стану орієнтацій сучасних молодих людей на сім'ю, поведінки у сфері статевих взаємин, репродуктивного здоров'я тощо у соціологічній науці.

За результатами обстеження «Молодь України, 2010» середній вік початку інтимних стосунків для чоловіків (в опитуванні брали участь чоловіки і жінки у віці 15–34 роки) становив 17,0 років, а для жінок був дещо вищим – 17,8 років. Свій перший досвід статевих стосунків ще до виповнення 15 років мали 5,7 % респондентів (обидві статі), 10,4 % опитаних такий досвід набули у віці 15 років, 20,2 % – у 16 років, 18,5 % – у 17 років, 19,7 % – у 18 років, 16,7 %

– у 19–20 років, і лише близько 7 % – старше 20 років (крім того, певна частина не пам'ятали вік, в якому це відбулось) [2, с. 69].

Дітородна активність жінок віком 15–19 років в Україні поступово зменшується, але порівняно з іншими європейськими країнами вона залишається ще доволі високою [2, с. 59].

В Україні у 2014 р., відповідно до статистичних даних, 626 дітей були народжені дівчатами, яким ще не виповнилося 16 років; у віці 16 років стали матерями 1899 дівчат; у 17 років – 4249 (для порівняння - у 1967–1968 рр. чисельність матерів віком до 16 років не перевищувала 200 осіб). Частка новонароджених дітей у неповнолітніх дівчат залишається на рівні, що не перевищує 1,5 % усієї сукупності народжених. Хоча частка невелика, проте раннє народження дитини призводить до ймовірних подальших ускладнень у житті. У 2014 р. в Україні близько 97 % дітей у дівчат віком до 16 років були народжені поза шлюбом, серед народжених 16-річними дівчатами таких немовлят було 77,6 %, серед народжених 17-річними – 68,9 %. [3, с. 5]. Отже, бачимо, що статева поведінка певної групи старшокласників відхиляється від моральних норм, що вироблені у сфері взаємин між статями.

Водночас соціологічні дослідження 2017 р. показують, що традиційна сім'я та традиційні сімейні цінності займають високе місце у ціннісних орієнтирах молоді. Наприклад, для 74 % чоловіків і 83 % жінок шлюб є важливим, важливим також є наявність дітей: для 81 % і 88 % жінок. Проте у віковій групі 21-24 роки і 25-29 років бажання мати дітей поступається таким цінностям, як прагнення багатства та успішної кар'єри [11, с. 22].

Можна передбачити, що декларовані цінності не завжди виявляються в реальній поведінці молодих людей. Це зумовлює визначення ефективних шляхів, засобів підготовки старшокласників до сімейного життя.

Говорячи про сімейно-спрямовані очікування сучасної молоді, важливо розглянути таке тісно пов'язане із означеним феноменом поняття, як «готовність учнівської молоді до сімейного життя».

Проблеми підготовки молоді до сімейного життя висвітлені у працях сучасних дослідників: Н. Гусак (виявлення основних суперечностей, які негативно впливають на підготовку сучасної молоді до конструктивних сімейних взаємин); Л. Долинської (соціально-психологічний тренінг підготовки молоді до сімейного життя); А. Денисенко (вивчення психологічних засад подружніх взаємовідносин); А.Карасевич (формування готовності студентської молоді до створення сім'ї); О. Кізь (формування психологічної готовності вихованців шкіл-інтернатів до створення сім'ї); Г.Кошонько (Формування готовності старшокласників до створення сім'ї); Л. Яценко (гендерний чинник у підготовці старшокласників до сімейного життя) та ін. Науковці Л.Канішевська, Р. Малиношевський, В. Шахрай та ін. актуалізують проблему формування готовності старшокласників до відповідального батьківства в різних виховних інституціях (зкладах загальної середньої освіти, зкладах освіти інтернатного типу та у взаємодії школи і сім'ї.)

Під поняттям „готовність до створення сім'ї» А.Карасевич розуміє морально-психологічну, соціальну й статево-рольову зрілість особистості студента, досягнення ним соціальних стандартів поведінки, які забезпечують успішне створення та функціонування повноцінної сім'ї. Критеріями сформованості у студентів готовності до створенні сім'ї відповідно названих компонентів визначили: Когнітивний компонент: знання про сім'ю, способи і засади її створення, уявлення про правила її ефективного функціонування. Емоційно-оцінний компонент: емоційно-позитивне ставлення до сім'ї, мотивація на її створення, поцінування норм і правил її ефективної життєдіяльності. Поведінковий компонент: уміння застосовувати наявні знання, ставлення та дотримувати норм і правил особистої взаємодії на засадах взаємоповаги, взаєморозуміння, взаємопідтримки як реальних основ функціонування сім'ї [10].

На думку Г.Кошонько, підготовка до сімейного життя повинна включати такі складові:

- загально-соціальна та матеріально-економічна – ідейні цінності сім'ї, соціальні ролі подружжя та батьків; а також знання про бюджет сім'ї, її матеріальне забезпечення;

- житлово-побутова – організація життя, житлові умови і вміння вести домашнє господарство;

- демографічна – знання про репродуктивне здоров'я, планування в сім'ї, народження в сім'ї бажаних дітей;

- комунікативна – стосунки в сім'ї між подружжям, членами родини, з оточуючими, виховання моральних якостей, необхідних для нормальних взаємин (чесність, порядність, взаємодопомога, взаєморозуміння, милосердя, доброта, відповідальність, почуття обов'язку, толерантність, повага до батьків, членів родини, формування правильних уявлень про ролі чоловіка і жінки у сім'ї); оволодіння навичками спілкування, вміння розуміти інших людей; знання про гармонію сексуальних стосунків;

- виховна – відповідальність за виховання дітей, розуміння основ сімейного виховання, ролі батька й матері у житті дитини; – правова - знання з основ законодавства про шлюб та сім'ю, сімейну угоду, про обов'язки подружжя один перед одним, батьків перед дітьми, перед суспільством [19, с. 27].

Корисними для нашого дослідження є думки про підготовку учнів до сімейного життя М. Фіцули, який цю підготовку поєднує зі статевим вихованням – складовою «загального процесу виховної роботи школи і сім'ї, що забезпечує правильний статевий розвиток дітей і молоді» [20, с. 254]. Слід взяти до уваги позицію науковця щодо правил статевого виховання: зосередитися на формуванні моральних «гальм», які б запобігали б відхиленням від норми у статевій поведінці; акцентувати увагу на морально-психологічних питаннях, розв'язання яких сприяло б формуванню правильних взаємин між статями, заклало підвалини міцної сім'ї в майбутньому; виховувати в учнів повагу до себе, чоловічу та жіночу гідність [20, с. 255-256].

Під час виявлення реального стану сімейно-спрямованих очікувань учнів,

готовності їх до майбутнього сімейного життя, орієнтуємось на певну вікову групу – старшокласників (9-11 класи) закладів загальної середньої освіти Це вік ранньої юності, який характеризується відносно спокійним біологічним розвитком організму, більш ритмічною його життєдіяльністю, порівняно з підлітковим віком, а також збільшенням фізичної сили, росту, активності й витривалості. Юність (15-17 років) – один із визначальних етапів життєвого шляху людини, що пов'язаний із певними психологічними механізмами її розвитку як унікальної особистості, яка вміє контролювати життєві обставини, бути діяльною.

У юнацькому віці активно формується самоусвідомлення (усвідомлення й оцінка людиною своїх дії та їх результатів, думок, почуттів, моральності та інтересів, ідеалів і мотивів поведінки, цілісна оцінка самого себе і свого місця у житті) та самооцінка (певне ставлення до себе, до своїх якостей, можливостей, певний ступінь розвитку почуття самоповаги, особистої цінності, позитивне ставлення до всього, що входить до сфери власного «Я»). Низька самооцінка виражається у несприйнятті себе самого, самозапереченні, негативному ставленні до своєї особистості. Одним із джерел формування самооцінки у юнацькому віці є порівняння себе з іншими людьми. Тому важливої ролі набувають групи однолітків.

До 16-17 років виникає особливе особистісне новоутворення, яке позначається терміном «самовизначення». Особистісне самовизначення (у зарубіжній психології його аналогом є категорія «психосоціальної ідентичності») передбачає пошук відповіді на запитання щодо свого існування («Хто Я?» і «Який мій подальший шлях?»).

Розширення кола соціальних ролей і обов'язків сприяє формуванню основних компонентів спрямованості особистості, зокрема світогляду, переконань, духовних потреб, ідеалів, пізнавальних інтересів; високого рівня набуває емоційно-вольова сфера, в якій важливу роль починають відігравати почуття дружби і кохання.

Соціальна ситуація, у якій перебувають старшокласники, вимагає від них

різнобічного спілкування, що спонукає їх до пошуку шляхів реалізації цієї потреби, від задоволення якої залежить не лише їхній загальний розвиток як особистостей, а й успішність виконання відповідних ролей, зокрема тих, що пов'язані із статусом подружжя. Розширюється коло спілкування, котре набуває характеру інтимної дружби, відбувається диференціація особистісних контактів, виникає почуття першого кохання. На цей час припадає активний розвиток процесу індивідуалізації, зростає значущість індивідуальних контактів і уподобань, збагачується й розширюється внутрішній світ юної особистості, а у взаєминах з іншими людьми з'являється взаємоповага, взаємовідповідальність [7, с. 51-52].

У процесі здійснення виховної роботи зі старшокласниками особливо цінними є думки І. Беха, який звертає увагу вихователів на необхідність такого керівництва формуванням особистості, за якого вплив на поведінку вихованця здійснюватиметься шляхом створення та організацією внутрішніх мотиваційних сил учня. При цьому необхідним є використання позитивних емоцій, адже «піднесений емоційний стан прискорює процеси мислення, сприяє інтелектуальній активності, поліпшує комунікативні можливості людини» [3, с. 86].

І. Бех виокремлює основні психологічні закономірності старшокласників, які мають обов'язково враховуватись у виховному процесі [3, с. 104-105]:

- старшокласники вважають себе дорослими – отже й ставитися до них треба, як до дорослих;
- вважають себе самостійними й обстоюють право на власну думку – слід брати до уваги їхню думку, менше повчати;
- не терплять «тиску» зверху (від класного керівника, адміністрації школи) в своїх громадських справах – потрібно давати поради й допомагати їм у такій формі, нібито це все йде від них самих;
- зверхньо ставляться до «дитячих» шкільних справ – треба добирати для них такі доручення й справи, які вимагали б кмітливості, розмірковувань, прояву індивідуальності;

- нетерпимі до грубощів та єхидства, готові відплатити тим самим – педагогові слід бути якомога стриманішим;
- не люблять підлабузництва, панібратства – більше вимагати, але обов'язково поважати;
- досить педантичні в питаннях дружби й кохання – виявляти тактовність, розуміння, чуйність, особливо в оцінці їхнього товариша чи об'єкта кохання;
- схильні до зміни настроїв, часто перебувають в емоційному напруженні – педагогові важливо самому володіти собою, не піддаватись їхньому настрою, але не виявляти слабкості, м'якосердя.

Старший школяр стоїть на порозі вступу в самостійне життя. Це створює нову соціальну ситуацію розвитку. Завдання самовизначення, вибору свого життєвого шляху встає перед старшим школярем як завдання першорядної важливості. Школярі старших класів звернені в майбутнє. А в майбутньому їх чекає не тільки освоєння нової професії, а й створення власної сім'ї, народження дітей.

Таким чином, вікові особливості старшокласників є сприятливим психологічним ґрунтом, на якому можлива плідна робота з конструювання свого майбутнього: 1) спрямованість у майбутнє актуалізує, поряд з іншими проблемами, і проблему майбутнього сімейного життя; 2) характерний для цього віку інтерес до власної особистості і до особистості іншої людини сприяє приверненню уваги до моральної сторони взаємин між чоловіком і дружиною; 3) цьому ж сприяє той факт, що на цьому віковому етапі в основному завершується процес статевого дозрівання і виникає стійкий інтерес до представників протилежної статі. З одного боку, старшокласники психологічно готові до такої роботи, а з іншого – у них ще є час для належної підготовки до сімейного життя.

Отже, ранній юнацький вік є цілком сенситивним для формування готовності молоді особистості до майбутнього сімейного життя ще й з тих причин, що юні досить активно включаються в доросле життя, засвоюють соціальні норми, формують ідентичність. Соціальні та моральні якості

старшокласника формуються прискореними темпами. У ранньому юнацькому віці спостерігається потреба до самовиховання. Саме в цей період формується світогляд, система оцінкових суджень, переконання та ідеали, закладаються соціальні установки людини; підсилюється здатність до самоспоглядання та самовираження [8, с. 53].

На підставі здійсненого теоретичного аналізу уточнено сутність поняття «Готовність молоді до майбутнього сімейного життя», яке трактуємо як психологічний феномен, що охоплює інтегральну сукупність якостей, що поєднує наявність знань, навичок і вмінь з сімейної педагогіки, основ репродуктивної культури, позитивне ставлення до майбутнього сімейного життя, свідоме усвідомлення відповідальності за ефективне виконання подружніх і батьківських ролей, які забезпечують у майбутньому здатність молоді особи свідомо планувати майбутнє подружнє життя та народження дітей.

«Готовність молоді до майбутнього сімейного життя» на наш погляд, характеризується: 1) певною сумою знань: щодо значення сім'ї в житті людини та її функцій; щодо подружніх і батьківських ролей, їхніх функцій, відповідальності, способи взаємодії між молодим подружжям та з майбутньою дитиною; знання з основ репродуктивного здоров'я; 2) наявністю емпатійної здатності, позитивного ставлення до нових обов'язків, прагнення свідомо і відповідально виявляти подружні й батьківські почуття; здатність до самовдосконалення; 3) вміння застосовувати необхідні знання у спілкуванні і міжособистісній взаємодії; уміння регулювати власні емоції і поведінку.

4.2. Готовність учнівської молоді до майбутнього сімейного життя.

Запропонована нами теоретична інтерпретація сімейно-спрямованих очікувань сучасної учнівської молоді та її готовності до майбутнього сімейного життя слугувало нам вагомою теоретичною платформою для визначення рівнів готовності учнівської молоді до майбутнього сімейного життя. З цією метою було розроблено комплексну методику дослідження сімейно-спрямованих

очікувань сучасної учнівської молоді, яка включала, зокрема: анкетування В. Шахрай «Головна життєва ціль старшокласників», методика «Способи ефективної взаємодії в родині» (авторська), проєктивну методика «Мій ідеал сім'ї» (авторська), адаптовану «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса і Р. Даймонда, опитувальника «Здатність співпереживати» А. Мегрябяна, Н. Епштейна, «Методика діагностики різних стратегій спілкування та взаємодії» Л. Міхельсона, теста А. Аджиєва «Оцінка власної поведінки в конфліктній ситуації», метод спостережень та ін.

До проведення дослідження було задіяно 145 школярів у віці від 15 до 17 років, з них 76 дівчат і 69 юнаків.

Для того, щоб у подальшому дослідним шляхом визначити реальний стан готовності сучасної учнівської молоді до майбутнього сімейного життя, було розроблено критерії й показники такої готовності, а саме: критерій «знання про майбутнє сімейне життя» (знання про значення сім'ї в житті людини та її функції; щодо подружніх і батьківських ролей, їхніх функцій, відповідальності, знання основ репродуктивного здоров'я), критерій «емоційно-ціннісне ставлення до створення майбутньої сім'ї» (бажання створити сім'ю у майбутньому, наявність емпатійного сприйняття іншої людини – емоційної чуйності, відгуку, розуміння); критерій «уміння виявляти якості, необхідні для майбутнього сімейного життя» (вміння забезпечувати конструктивну міжособистісну взаємодію з іншими, уміння надати співчуття, допомогу, уміння виявити тактовність і контактність).

Наведемо результати діагностики рівнів готовності учнівської молоді до майбутнього сімейного життя за критерієм «знання про майбутнє сімейне життя» (показники: знання про значення сім'ї в житті людини та її функції; щодо подружніх і батьківських ролей, їхніх функцій, відповідальності, знання основ репродуктивного здоров'я).

З метою визначення усвідомлення старшокласниками знань про значення сім'ї в житті людини та її функції; щодо знань з основ репродуктивного здоров'я була використана розроблена нами анкета, яка містила 6 запитань

закритого і відкритого типу.

Аналіз відповідей на запитання анкети щодо розуміння старшокласниками означених вище понять засвідчив, що найбільш повне та чітке уявлення про значення сім'ї в житті людини та її функції мають лише 13,5 % старшокласників (повні правильні відповіді). Школярі відзначали, що «сім'я – це той острівцець у людському соціумі, де людина знаходить підтримку, любов, захист», «у сім'ї дитина набуває соціалізації, від батьків отримує перші знання про світ, про норми поведінки між людьми», «це група найближчих людей, поєднаних шлюбом чи кровними зв'язками», «це близькі люди, об'єднані шлюбними зв'язками і спільним вихованням своїх дітей». З метою виявлення знань старшокласників про функції сім'ї, учням було поставлене розширене запитання: «Які ти знаєш функції сім'ї? Якщо можеш, поясни, як ти їх розумієш». За результатами анкетування учні назвали такі функції (відповіді учнів подаємо за ранжуванням) (табл. 4.1.).

Таблиця 4.1.

**Функції сім'ї
(за ранжуванням)**

Ранг	Функція	К-ть виборів (%)
1	Виховна («батьки не лише народжують, а й виховують своїх дітей у сім'ї»; «батько і мати мають потребу в повчанні дітей»; «спочатку виховує сім'я, а вже потім дитячий садок і школа»)	25,7
2	Репродуктивна («народження дітей є важливим у шлюбі, тому що дорослі хочуть мати своє продовження», «люди, які беруть шлюб, хочуть мати дітей», «багато дівчат мріють про народження дитини»)	17,2
3	Матеріально-економічна («батьки піклуються про те, як забезпечити дітей всім необхідним», «важливим є мати достатньо грошей, щоб жити безбідно», «батьки вкладають свої кошти в освіту дітей»)	13,8
4	Житлово-побутова («важливим є наявність житла для молодої сім'ї», «молоде подружжя має жити окремо, щоб не сваритись зі старшими»)	11,7
5	Комунікативно-емоційна («емоційна підтримка в сім'ї необхідна, особливо у дні війни», «важливо знати, що тебе підтримають у важку хвилину» «справжня сім'я – це коли тебе	10,3

Ранг	Функція	К-ть виборів (%)
	слухають»)	
6	Сексуальна («діти щасливі, коли батьки не втрачають інтересу один до одного, це моя мрія, щоб так було у нашій сім'ї», «сім'я потрібна для подружніх взаємин, для кохання»)	9,6
7	Здоров'я-збережувальна (важливим є те, щоб всі були здорові»)	3,7
8	Збереження пам'яті про рід і національної ідентичності («у сім'ї формуються знання про рід і національну ідентичність»)	1,0

У підсумку достатні знання щодо функцій сучасної сім'ї виявило 47,0 % старшокласників; фрагментарні знання – 39,5 % респондентів.

З'ясування рівня готовності до відповідального батьківства у старшокласників за показником «знання з основ репродуктивного здоров'я» відбувалося за допомогою таких запитань анкети: «Що ви розумієте під поняттям «репродуктивне здоров'я?», «Що, на вашу думку, негативно впливає на стан репродуктивного здоров'я молоді?», «Які ви знаєте сучасні методи контрацепції?» (рис. 4.1.).

Рис. 4.1. Знання про репродуктивне здоров'я (розподіл за рівнями)

Було виявлено, що лише 18,7 % старшокласників мають високий рівень знань про репродуктивне здоров'я. Вони гарно обізнані із чинниками, що негативно впливають на репродуктивне здоров'я молоді (аборти, наркотична

залежність, алкоголізм, тютюнопаління, хронічні захворювання, СНІД, гепатит В,С тощо), знають про сучасні методи контрацепції. 42,3 % юнаків і дівчат продемонстрували достатній рівень знань про репродуктивне здоров'я, фактори, що негативно впливають на нього та про методи контрацепції. З'ясувалось, що значна частина старшокласників (39,0 %) має недостатні, фрагментарні уявлення щодо репродуктивного здоров'я та дуже поверхово обізнана з методами контрацепції.

Цікавими виявились результати відповідей щодо розподілу сімейних ролей за допомогою проєктивної методики – міні-твору «Мій ідеал сім'ї». Аналіз творів, написаних учнями, допоміг з'ясувати, що переважна більшість юнаків і дівчат (85,3 %) вважають, що в ідеалі є участь обох партнерів у вихованні дітей. Разом з тим 54,7 % переконані, що чоловік і дружина однаково мають відповідати за матеріальне благополуччя. 26,9 % вважають, що найперше чоловік має матеріально забезпечувати сім'ю, а жінка, перш за все, повинна бути хорошою матір'ю. 18,4 % респондентів вважають, що їхні батьки повинні також дбати про новостворену молоду сім'ю, допомагати молодим як матеріально, так і у вихованні майбутніх онуків (рис. 4.2.).

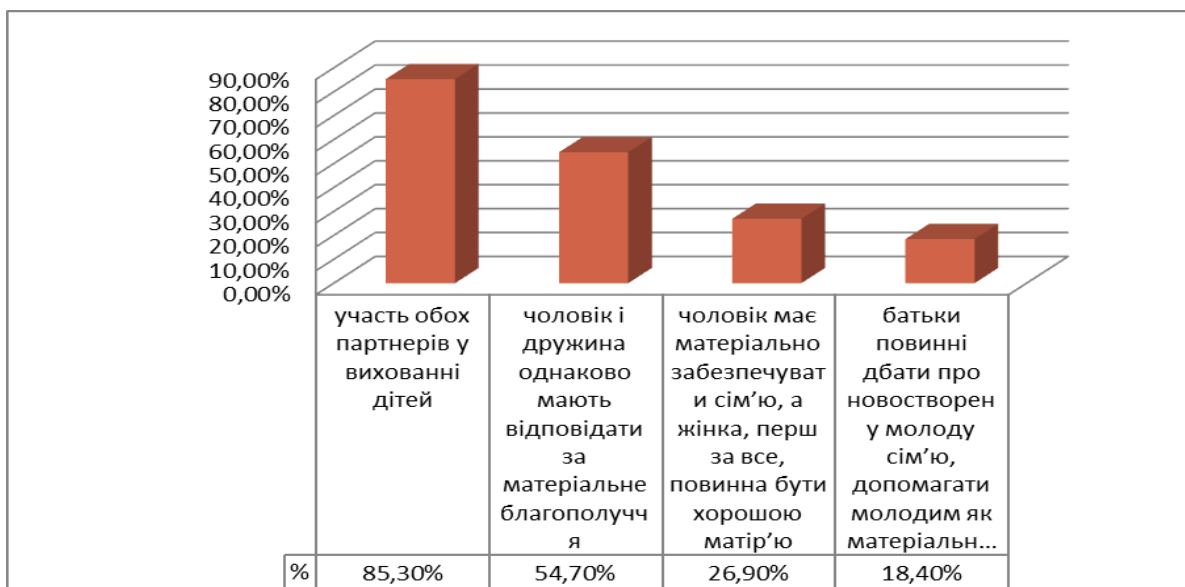

Рис. 4.2. Мій ідеал сім'ї

Вивчення рівня готовності до майбутнього сімейного життя у старшокласників за показником «знання способів взаємодії між молодим подружжям та майбутньою дитиною» відбувалося за допомогою використання авторської методики «Способи ефективної взаємодії в родині».

Узагальнення результатів анкетування дало змогу констатувати, що лише 14,3 % старшокласників характеризуються високим рівнем сформованості готовності до майбутнього сімейного життя за вищевказаними показниками когнітивного компонента.

Отримані результати свідчать про те, що у близько половини старшокласників є деякі знання і уявлення про майбутні батьківські ролі, гармонійну взаємодію між молодим подружжям та майбутньою дитиною, але вони не досить повні. Ця група учнів продемонструвала середній рівень компетентності, який склав 55,6 %.

Низький рівень компетентності продемонстрували 30,1 % старшокласників. Результати анкетування засвідчують те, що ці учні мають поверхневі знання про те, якими мають бути майбутні батьківські ролі, як вибудовувати гармонійні взаємини з майбутнім чоловіком/дружиною і майбутньою дитиною. У процесі виховання вони спираються в основному на власну інтуїцію, частіше діють стереотипно, не усвідомлюючи неефективність своїх методів впливу.

У підсумку узагальнені результати констатації за всіма показниками когнітивного критерію (знання про значення сім'ї в житті людини та її функції; щодо подружніх і батьківських ролей, їхніх функцій, відповідальності, способи взаємодії між молодим подружжям та з майбутньою дитиною; знання основ репродуктивного здоров'я) засвідчили, що високий рівень сформованості готовності до майбутнього сімейного життя за всіма вище вказаними показниками продемонстрували 16,2 % старшокласників, середній – 60,0 % і низький – 23,8 % юнаків і дівчат.

Наведемо результати діагностики рівнів готовності до майбутнього сімейного життя у старшокласників за критерієм «емоційно-ціннісне ставлення

до створення майбутньої сім'ї » (бажання створити сім'ю у майбутньому, наявність емпатійного сприйняття іншої людини (емоційної чуйності, відгуку, розуміння)).

З метою з'ясування значення майбутньої сім'ї для старшокласників, скористалися анкетною «Головна життєва ціль старшокласників» [21, с. 32]. Результати, одержані нами у рамках нашого дослідження, в цілому підтвердили одержані результати В.Шахрай, хоча ми помітили відмінність відповідей учнів в залежності від статі респондентів (табл. 4.2.).

Таблиця 4.2.

Головна життєва мета старшокласників

Ранг	Життєва мета	Дівчата	Ранг	Життєва мета	Хлопці
1	Мати гарну сім'ю	27,5	1	Отримати гарну освіту	21,0
2	Отримати гарну освіту	17,3	2	Відкрити власний бізнес	18,2
3	Жити в достатку	15,5	3	Влаштуватися на гарну роботу	17,4
4	Відкрити власний бізнес	13,1	4	Мати гарну сім'ю	16,2
5	Влаштуватися на гарну роботу	8,9	5	Жити в достатку	10,4
6	Забезпечити майбутнє собі і своїм дітям	7,8	6	Заробити багато грошей	7,3
7	Мати власну квартиру	5,5	7	Забезпечити майбутнє собі і своїм дітям	5,0
8	Заробити багато грошей	2,4	8	Мати власну квартиру	3,2
9	Мати дорогі речі	1,0	9	Мати дорогі речі	0,7
10	Інше	0,5	10	Інше	0,3

Отже, як свідчать одержані результати, переважна частина дівчат-старшокласниць бажає в майбутньому мати гарну сім'ю, тоді як у хлопців місце сім'ї у відповідях знаходиться на 4-му місці. Зазначимо, що як дівчата, так і хлопці мають у своїх життєвих планах «забезпечити майбутнє своїм дітям», хоча ця ціль у дівчат на 6-му ранговому місці, а у хлопців – на 8-му місці. Це свідчить про те, що старшокласники уявлення про власну сім'ю в майбутньому ще не пов'язують із вихованням дітей, ця ціль у них є далекою, ілюзорною.

З метою виявлення здатності старшокласників до емпатійного сприйняття іншої людини (емоційної чуйності, відгуку, розуміння) тощо на основі емоційного досвіду і шляхом емоційних асоціацій та перенесень використовувалася модифікований опитувальник А. Мегрябяна, Н. Епштейна «Здатність співпереживати» [5, с. 334-335].

Опитувальник включав 3 діагностичні шкали емпатії, що виражають ставлення до батьків, знайомих і незнайомих людей, до людей похилого віку. Школярам пропонувалось оцінити 20 тверджень. За відповідь «не знаю» приписувався бал 0, «ні, ніколи» – 1, «ніколи» – 2, «часто» – 3, «майже завжди» – 4, «так, завжди» – 5. Після тестування здійснювався підрахунок кількості балів. Чим більшою була сума балів, тим яскравішими вважались виражені в учасників експерименту емпатійні тенденції.

Аналіз відповідей старшокласників за цією методикою засвідчив, що лише 16,9 % учнів здатні до розпізнавання емоцій батьків, інших людей та вміють впливати на емоційний стан оточення; хлопці та дівчата цієї групи емоційно чуйні, великодушні, здатні пробачати, небайдужі до людей, що їх оточують, та їх проблем. Вони швидко встановлюють контакти з людьми, знаходячи спільну мову з ними, намагаються знаходити компромісні рішення. Ця група старшокласників продемонструвала високий рівень прояву емпатійності за означеним показником емоційно-ціннісного критерія.

Значна частина учнів (47,9 %) за результатами цієї методики виявили середній рівень емпатії. Для них наявні проблематичність розпізнавання емоційного стану інших, насамперед, батьків, у взаєминах з близькими людьми вони більшою мірою пасивні, аніж ініціативні, час від часу виявляють байдужість; часто виконують завдання батьків за примусом, а не власною волею; не так швидко встановлюючи контакти з людьми, керуються більше егоїстичними мотивами, менше цікавлячись мотивами останніх; більшою мірою уважні до близьких, однак при зайвому вияві ними почуттів втрачають терпіння.

Третя категорія старшокласників, яка засвідчила низький рівень прояву

емпатійності, має труднощі у встановлення контактів з батьками, іншими людьми. Для них незрозумілі емоційні прояви з боку оточуючих, які сприймаються респондентами цієї групи з іронією. Їхні взаємини з батьками вимушені, будуються за статусно-рольовим принципом. Таких старшокласників виявилось 35,1 % із загальної кількості опитаних.

Відстежено, що глибше висловлюють своє емоційне ставлення до ситуації дівчата, тоді як у хлопців спостерігалась чіткіша позиція щодо урегулювання проблемної ситуації.

Виявляючи рівень готовності старшокласників до майбутнього сімейного життя за критерієм «уміння виявляти якості, необхідні для майбутнього сімейного життя» (вміння забезпечувати конструктивну міжособистісну взаємодію з іншими (реагувати на справедливую критику, уміння надавати й приймати знаки уваги, уміння звернутися до іншого з проханням, уміння надати співчуття, допомогу, уміння приймати співчуття й підтримку від іншого, уміння виявити тактовність і контактність)) застосовували методику Л. Міхельсона [12, с. 214-215]. При використанні цієї методики враховували, що ефективність прояву цих вмінь зумовлюється умовним розподілом старшокласників на такі групи: компетентні, залежні, агресивні.

Результати анкетування виявили домінування різних стратегій спілкування та взаємодії: компетентної, залежної, агресивної (табл. 4.3.).

Таблиця 4.3.

**Результати умовного розподілу старшокласників
(за методикою Л. Міхельсона, %)**

Вміння	Групи старшокласників (у %)		
	компетентні	залежні	агресивні
Уміння надавати й приймати знаки уваги від іншого	21,0	46,7	32,3
Уміння реагувати на справедливую критику	15,2	54,1	30,7
Уміння реагувати на несправедливую критику	14,1	45,7	40,2
Уміння реагувати на те, що провокує поведінку з боку співрозмовника	12,3	48,2	39,5
Уміння звертатися до іншого з проханням	27,5	46,8	25,7
Уміння відповісти відмовою на прохання у разі необхідності	29,4	57,2	33,4
Уміння надати співчуття, підтримку	21,7	40,2	38,1

<i>Вміння</i>	<i>Групи старшокласників (у %)</i>		
	<i>компетентні</i>	<i>залежні</i>	<i>агресивні</i>
Уміння прийняти співчуття, підтримку від іншого	20,7	41,7	37,6
Уміння вступити в контакт з іншим, виявити тактовність	26,4	41,5	32,1
Уміння реагувати на спробу іншого вступити в контакт	25,8	43,2	31,0

Аналіз результатів відповідей старшокласників за цією методикою показав, що найбільша кількість учнів продемонструвала залежну стратегію у взаємодії з іншими, що свідчить про недостатній рівень умінь спілкуватись з іншими, таких необхідних у майбутньому подружньому житті. Вони, як правило, перекладають відповідальність за ухвалення рішень на інших, першими не виявляють ініціативність, натомість пасивно-епізодичні у наданні співчуття, підтримці іншій людині. Ця група старшокласників (45,5 %) продемонструвала середній рівень готовності до майбутнього сімейного життя за означеними показниками поведінкового критерію.

Агресивну стратегію у спілкуванні і взаємодії з іншими (низький рівень) продемонструвала також достатня кількість старшокласників – їх виявилось 34,0 %. І лише 20,5 % учнів старшого шкільного віку продемонстрували компетентну стратегію у спілкуванні і взаємодії з іншими. Старшокласники цієї групи, як правило, першими вступають в контакт, але не нав'язують іншому свою думку, тактовно і ввічливо спілкуючись; разом з тим вміють відстояти свою точку зору, виявляють співчуття і підтримку та ін. Вважали, що ця група юнаків і дівчат склала високий рівень готовності до майбутнього сімейного життя за показниками поведінкового критерію.

Певною мірою результати, одержані за допомогою різних методик, набули підтвердження в процесі цілеспрямованих спостережень. Позитивні конструктивні взаємини у спілкуванні і взаємодії, вміння прийти на допомогу, виявити співчуття було зафіксовано у 18,6 % старшокласників; напружені взаємини, небажання виявити співчуття, допомогу характерні для 38,3 % учнів. Переважна більшість старшокласників (43,1 %) виявила інертність і

байдужість, прагнення звести спілкування і взаємодопомогу до мінімуму.

За результатами експерименту було схарактеризовано три групи старшокласників за рівнями їхньої готовності до майбутнього сімейного життя (за показниками всіх трьох критеріїв).

16,2 % респондентів мають повні та усвідомлені знання про значення сім'ї в житті людини та її функції; щодо подружніх і батьківських ролей, їхніх функцій, відповідальності, способи взаємодії між молодим подружжям та з майбутньою дитиною; знань основ репродуктивного здоров'я. У старшокласника спостерігається наявність емпатійної здатності, позитивного ставлення до майбутніх сімейних обов'язків, прагнення свідомо і відповідально виявляти майбутні подружні й батьківські почуття; здатність до самовдосконалення. Учні мають достатні вміння конструктивного спілкування і взаємодії з іншою людиною, так необхідні для майбутнього сімейного життя; уміння регулювати власні емоції і поведінку.

50,6 % володіють достатніми, але не зовсім усвідомленими знаннями про значення сім'ї в житті людини та її функції; щодо подружніх і батьківських ролей, їхніх функцій, відповідальності, способи взаємодії між молодим подружжям та з майбутньою дитиною. Учні мають не досить ґрунтовні знання з основ репродуктивного здоров'я. У старшокласників цієї групи спостерігається у цілому позитивне ставлення до майбутніх сімейних обов'язків, прагнення свідомо і відповідально виявляти у майбутньому подружні й батьківські почуття; натомість емпатійна здатність та прагнення до самовдосконалення виявляється не завжди, а час від часу. Учні посередньо володіють вміннями конструктивного спілкування і взаємодії з іншою людиною; не завжди вміють регулювати власні емоції і поведінку.

33,2 % опитаних характеризуються тим, що майбутнє сімейне життя для них на нинішньому етапі життя ще не є цікавим, вони не усвідомлює значення належної підготовки до нього, оволодіння з цією метою відповідними знаннями і вміннями, не осмислюють значення репродуктивного здоров'я, не можуть охарактеризувати себе як майбутнього сім'янина. Учні не володіють вміннями

конструктивного спілкування і взаємодії; не вміють регулювати власні емоції і поведінку.

Висновки

За результатами дослідження виявлено, що, оцінюючи ступінь своєї готовності до майбутнього сімейного життя, більшість молодих людей орієнтується перш за все на свої соціально-економічні здобутки, оскільки усвідомлюють власну відповідальність передусім за створення матеріальної бази сім'ї. Перш ніж одружитися, вони вважають за потрібне оволодіти такими атрибутами дорослості, як: завершити навчання, здобути професійне становлення, досягти матеріальної незалежності. Досліджено, що більш глибокими психологічними чинниками, які впливають на емоційно-ціннісне ставлення до подружнього життя, прагнення старшокласників у майбутньому створити сім'ю, є: сімейні цінності, установки, стереотипи поведінки батьків, які закарбувались на ранніх етапах особистісного розвитку дитини у сім'ї та несвідомо впливають на стереотипи майбутніх шлюбно-сімейних взаємин. Результати дослідження свідчать також про те, що уявлення про шлюбно-сімейні взаємини в сучасній учнівській молоді часто характеризуються споживчою нереалістичністю, що відображається у розходженні якостей бажаного супутника життя і ймовірного партнера у повсякденному спілкуванні; надмірній вимогливості до майбутнього шлюбного партнера.

Список використаних джерел:

1. Аксьонова С. Ю. Соціальні очікування і установки щодо демографічної поведінки: гендерні відмінності, демографічні проблеми та тенденції. Демографія та соціальна економіка. 2011. №2 (16). URL: <https://dse.org.ua/arhcrive/16/5.pdf>).
2. Аксьонова С. Ю. Підліткове материнство: демографічний аспект проблеми / Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Київ, 2016. 184 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2018. 848 с.
4. Васильченко О. М. Соціальні очікування українського студентства. *Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні* / за ред. Максименка С. Д. Київ : Український центр політичного менеджменту. 2003. С. 284-295.
5. Гончар Л. В. Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку : монографія. Київ : ТОВ «Задруга», 2017. 360 с.
6. Гончар Л., Куркіна О. Теоретичні й практичні аспекти формування у дівчат-старшокласниць готовності до відповідального батьківства. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський зб. наук. праць молодих вчених Дрогобицького*

державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2020. Вип.34. С. 18-23.

7. Гончар Л. В., Яценко Л. В. Оптимізація взаємодії школи і сім'ї з формування відповідального батьківства у старшокласників на засадах партнерства. *Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки*. 2021. № 1 (37). Ч. II. С. 51-57.

8. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.07. / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2011, 480 с.

9. Канішевська Л. В. Теоретичні аспекти проблеми формування педагогічної культури батьків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, 2018. Вип. 1 (11), С. 70–77.

10. Карасевич А. Зміст і структура готовності студентів до шлюбу і створення сім'ї. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія*. 2013. Вип. 28(2). С. 138-143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gvpdpu_2013_28_2_29

11. Ліпич Л. Сім'я та сімейні цінності в умовах трансформації традиційних соціальних інститутів. *Релігійна свобода*. 2018. № 21. С. 14-27.

12. Лякішева А.В. Соціальна поведінка і групова взаємодія : монографія. Луцьк : «Вежа». 2014. 368 с.

13. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Київ: Міністерство освіти і науки України. 2016. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/40864/1/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

14. Помиткіна Л. В., Злагодух В. В, Хімченко Н. С., Погорільська Н. І. Психологія сім'ї : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Київ : Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. 270 с.

15. Попович І. С. Соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки. *Психологічні перспективи*. 2016. Вип. 27. С. 184-194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppst_2016_27_18

16. Потапчук Є. М. Психологічна діагностика шлюбного потенціалу та міжособистісної сумісності з партнером : довідник сімейного психолога. Хмельницький : «PolyLux design & print», 2020. 36 с.

17. Про повну загальну середню освіту: Закон України № 463-IX, прийнятий Верховною Радою України 16.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>

18. Рішко Л. Вплив рольових очікувань на характер сімейного спілкування подружжя. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота»*. 2011. Вип. 23. С.147-149.

19. Соціально-педагогічна діяльність вищих навчальних закладів щодо формування сімейних цінностей у студентської молоді: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. О.А.Удода. Суми : Сумський державний університет, 2014. 198 с.

20. Фіцула М. М. Педагогіка : посібник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2002. 528 с.

21. Шахрай В. М., Гончар Л. В., Канішевська Л. В., Малиношевський Р. В. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: теорія і практика : монографія. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 169 с.

22. Яценко Л. В. Сутнісні характеристики готовності до відповідального батьківства. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17(2). С. 513-521.

РОЗДІЛ 5

ЖИТТЄВІ СТРАТЕГІЇ ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Життєва стратегія – це чітко визначене бачення власного майбутнього, сформоване на підставі власного досвіду та під впливом соціального середовища, відповідно до особистісних якостей та потенціалу індивіда.

Життєстійкість - це здатність людини, групи або системи відновлювати свою функціональність після виникнення стресових ситуацій, труднощів або негативних подій, шляхом використання внутрішніх ресурсів, здатних допомогти в переживанні стресу, а також здатності до адаптації і змін.

5.1. Життєва стратегія: теоретичний аналіз та передумови формування.

Дослідників в області філософії, психології, педагогіки та інших напрямів дедалі більше цікавлять питання самостійного чи опосередкованого вибору поведінкових стратегій людини, які б дозволили конструктивно долати свої життєві труднощі. Стратегії подолання стресу розглядаються у вітчизняній та зарубіжній літературі як синонімічні поняття: «копінг-поведінка» та «конструктивна поведінка». Під копінг-поведінкою, розуміють таку поведінку, яка спрямована на усунення сили впливу стрес-фактора [2 с. 19-24].

У зарубіжній літературі дослідженням копінг-поведінки присвячені праці таких авторів як J. Rotter, R. Lazarus, S. Folkman, S. Wasti, I. Kardum, J. Hudek Knezevic, R. Masiran, A. Schäfer, E. Chang та ін. Щодо досліджень у вітчизняній психології, слід відмітити потужну методологічну базу у вивченні копінгу, яку закладено у роботах Г. Костюка, С. Максименка, В. Роменця, В. Татенка, Т. Титаренко. У нашому дослідженні копінг-поведінка розглядається як поведінка, спрямована на усвідомлення власної психологічної ресурсності для управління стресовими чинниками та використання індивідуальних стратегій для відповіді на сприйняту загрозу [3, с. 13].

Серед вчених немає однозначної позиції щодо класифікації поняття "життєвої стратегії", незважаючи на широкі дослідження цієї теми в багатьох

науках. Загалом, можна виділити три різнопредметні підходи до розгляду цього поняття: як соціальної проблеми (за поглядами Т. Бутківської), як педагогічної проблеми (за поглядами О. Вишневського, П. Ігнатенка, В. Струманського), і як психологічної проблеми (за поглядами І. Беха, М. Боришевського, Г. Ващенко, Т. Яценка). Також, О. Злобіна та В. Тихонович виділяють два типи життєвих стратегій: стратегію виживання та стратегію життєвого творення.

У формуванні ефективної життєвої стратегії важливим є розуміння того, як ідея бажаного результату корелюється з реальними можливостями та визначення ймовірності реалізації життєвих процесів та подій через конкретні кроки і плани. Вчені визначають життєву стратегію як спосіб досягнення бажаного результату через послідовні дії. Проте варто зауважити, що процес формування стратегії пов'язаний з відкриттям власного потенціалу, творчим осмисленням ресурсів особистості та використанням можливостей, які надає соціальне оточення.

Стратегії та цінності детермінуються об'єктивними потребами людини, які усвідомлено і цілеспрямовано трансформуються в її переконання, прагнення та інтереси, де паралельно відбувається становлення (або трансформація) характеру особистості [4, с. 13]. Соціальний психолог О. Г. Цукур визначає життєві стратегії як спосіб досягнення бажаного в майбутньому житті особистості в просторі її різноманітних соціальних взаємин [8, с. 255], й уточнює, що реалізація життєвих завдань у площині самовдосконалення особистості перебуває в кореляційному зв'язку з позитивним ставленням до оточуючих та прийняттям їх ціннісних настанов, а в площині досягнення кар'єрних успіхів із самостійністю, незалежністю і впевненістю у власному життєвому потенціалі [9, с. 258-259]. Життєві стратегії розглядаються як «когнітивний базис, на якому ґрунтуються життєві сфери особистості, зокрема: близькість, незалежність і досягнення» [9].

Особистість від народження і до самої смерті творить свій життєвий сценарій, коригує та його реалізує. Значну роль в процесі життєтворчості в відіграє прийняття особистістю вибору. Рішення може бути інтуїтивним

дійством, відчуттям на рівні підсвідомості, проте в процесі опанування життя, самоусвідомлення, набуття знань, особистість свідомо ставить та реалізує стратегічні життєві завдання. Установка на життєвий успіх вписується в загальну стратегію життя особистості, яка є результатом саморефлексії особистості, її роздумів над головними цілями та змістом свого життя, ключовими життєвими завданнями та прийнятими рішеннями з цих позицій. Відсутність такої стратегії, розмитість життєвих цілей та орієнтирів, як правило, негативно позначається на самому життєвому процесі, його протіканні та результатах [7, с. 322-331].

На індивідуальному рівні формування життєвих стратегій людини ми розглядаємо в контексті самовизначення, тобто у процесі особистісної оцінки та сприйняття світу, визначення свого ставлення до певних явищ, фактів, певних людей чи груп людей, сфер діяльності людей. Процес життєвого самовизначення також можна охарактеризувати як процес вибору професії, освіти, трудової діяльності, місця проживання, релігії та життєвих принципів загалом. Це відбувається в різні періоди життя особистості і в конкретному життєвому середовищі, що залежить від багатьох зовнішніх факторів, одним з яких є глобалізація. Глобалізація не тільки впливає на спосіб життя громади, культурну, освітню складову життя суспільства, правову культуру, правову соціалізацію, але й, як всеохоплююче явище, має значущий вплив на всі сфери суспільного життя, на державу та на конкретну особистість [11, с. 115].

За умов глобалізації зміни у системі цінностей пов'язують зі зростанням потреби особистості у критичному осмисленні кризового стану сучасного постмодерного суспільства та перегляді відносин із державою, ринком, користувачами послуг та суспільством [12, с. 144]. Відповідно до цього кожне покоління виробляє власні життєві стратегії, які залежать від різних сфер життєдіяльності конкретного суспільства, намагаючись сприяти його розвитку та становленню.

Життєва стратегія – це чітко визначене бачення власного майбутнього. сформоване на підставі власного досвіду та під впливом соціального

середовища, відповідно до особистісних якостей та потенціалу індивіда. За тривалістю реалізації життєві стратегії можуть бути сталі (реалізуються протягом усього життя) та тимчасові (змінюються під впливом зовнішніх чи внутрішніх чинників). За умови гармонійного розвитку життєва стратегія буде спрямована на прагнення особистості до самореалізації, максимальне використання існуючих у суспільстві можливостей, реалізацію потенціалу та підвищення її соціального статусу.

Життєстійкість - це здатність людини, групи або системи відновлювати свою функціональність після виникнення стресових ситуацій, труднощів або негативних подій, шляхом використання внутрішніх ресурсів, здатних допомогти в переживанні стресу, а також здатності до адаптації і змін. Однією з характеристик життєстійкості, згідно за С. Мадді, є «включеність» (commitment) – це важлива якість індивіда відносно себе та навколишнього світу, та взаємодії між ними, яка дає сили і мотивує її до реалізації цілей, лідерства, здорового способу мислення, щоб повністю включатися у вирішення життєвих завдань, незважаючи на стресогенні фактори та зміни. Та "hardy" - умовно "контроль" (control), що мотивує індивіда шукати способи впливу на результати стресогенних змін, уникаючи безпорадності та пасивності, через сприйняття будь-якої стресової події не як випадку долі або впливу неконтрольованих сил, а як природне явище, результат власних дій або дій інших людей та переживається як стимул для розвитку власних можливостей [10, с. 279-298]. Життєстійкість включає психологічні аспекти, такі як оптимізм, віра у себе, здатність до пристосування, а також соціальні аспекти, такі як підтримка та комунікація. Вона дозволяє людині, групі або системі зберігати ефективність та успішність незважаючи на виникнення труднощів та негативних обставин, та виявляти мужність долання, шукати позитив у складній ситуації, зберігати контроль над ситуацією та розвивати соціальні мережі підтримки. Життєстійкість є важливою якістю для подолання викликів та забезпечення власного саморозвитку в умовах складності та невизначеності. Побудову життєвих стратегій особистості можна поділити на три основні

періоди, які пов'язані з процесом самовизначення: період пошуку, період активної інтеграції та період продуктивної діяльності. Період пошуку займає роки становлення особистості та вибору інтересів, професійної сфери, якою буде займатися в майбутньому, застосування своїх знань, умінь, талантів і компетенцій. Період активної інтеграції в суспільство охоплює роки реалізації індивідом цілей і планів, визначених і обраних на попередньому етапі. Третій період визначається як творча продуктивна діяльність людини, яка охоплює роки активного професійного, особистого життя та дозвілля, коли завершуються всі основні життєві вибори (наприклад, коли людина вже здобула освіту в певній галузі, обрала професію, сформувала сім'ю тощо). Смислжиттєві цінності, що формуються, виступають як смислові підстави цілей у життєвих стратегіях людей [5, с. 135].

Стратегічне мислення – це здатність особистості розуміти та аналізувати сучасні тенденції, встановлювати цілі та реалізовувати їх до реалізації, використовуючи просторове/часове мислення, уяву, системний підхід та критичне мислення. Стратегічне мислення також включає зацікавленість в особистому зростанні та вміння забезпечувати мотивацію для досягнення мети. Розвиток стратегічного мислення у молодій людині допомагає їй встановлювати власні стандарти досконалості, розуміти причинно-наслідкові зв'язки та пов'язувати теперішнє з майбутнім, надаючи сенс побудови життєвої стратегії. Це також допомагає молоді бути уважною до сучасних тенденцій, мати амбіції та відмовлятися від лінії комфорту та самозакоханості, сприяючи розвитку активної, цілеспрямованої та продуктивної особистості

5.2. Практичне значення розвитку життєвої стратегії для самовизначення особистості.

На основі результатів соціологічного дослідження було визначено цілі життєвих стратегій, які пов'язані з розумінням людьми сенсу власного життя (табл. 5.1).

Науково-моніторингове дослідження життєвих стратегій проводилося

відповідно до таких ключових складників: розуміння сенсу життя; сформованості життєвих установок особистості; соціальна компетентність; індивідуальне бачення успіху.

У розумінні сенсу життя у всіх вікових групах перші три місця за ступенем значущості займають «любов» (72 % у групі 15-16 років; 57,1 % у групі 17-19 років), «продовження себе в майбутніх поколіннях» (відповідно: 48,2 %; 45,3 %), а також «спокійне, безбідне життя» (44,1 %; 37,3 %). Інші сенси виражені слабше, про те, крім політичної боротьби, представлені у значних частках у всіх вікових групах (табл. 5.1.).

Таблиця 5.1.

Цілі життєвих стратегій, які пов'язані з розумінням сенсу життя

№ з/п	Розуміння сенсу життя	Розподіл за віком, у %	
		15-16 років	17-18 років
1	Любов	72,0	57,1
2	Продовження себе у майбутніх поколіннях	48,2	45,3
3	Спокійне, безбідне життя	44,1	37,3
4	Прагнення до істини	28,0	30,1
5	Боротьба за справедливість	27,9	26,8
6	Політична боротьба	1,1	2,6
7	Прояв своєї індивідуальності (самореалізація)	16,0	41,2

У процесі життєдіяльності смисли набувають ціннісної форми, стаючи цілями-принципами, якими керується людина, що дозволяє їй дотримуватися стійких, життєво важливих орієнтирів. Смесложиттєві цінності, що формуються, виступають як смислові підстави цілей у життєвих стратегіях людей.

Орієнтації людей на цілі-цінності та засоби їх досягнення визначають соціокультурну спрямованість вибудовування себе як життєвого проекту. Розуміння людиною самої себе є необхідною складовою його життєвої

позиції, від якої залежить уявлення про те, як найкраще дійти до мети. Життєва позиція включає життєві установки, що визначають готовність людини добиватися своєї мети певним способом, а також ступінь її активності. Розглянемо актуальні життєві установки людей, від яких залежить вибір способів реалізації цілей життєвих стратегій (табл. 5.2).

Таблиця 5.2.

Життєві установки людей у різних вікових групах, у %

№ з/п	Життєві установки	Розподіл за віком, у %	
		15-17 років	18-24 років
1	У житті кожна людина повинна покладатися тільки на себе	63,5	62,6
2	Прийняття будь-яких законів неефективне, поки людина сама не буде готова їм слідувати	79,4	77,4
3	Інтереси таких людей, як я, насамперед повинні захищатися державою	71,4	80,5
4	Інтереси таких людей, як я, насамперед повинні захищатися обраними депутатами різного рівня	57,1	72,1
5	Захист інтересів таких людей, як я, сприяло б посиленню влади президента	47,6	57,9

Більшість респондентів вважає, що досягти успіху в житті можна, покладаючись на себе, але при цьому дотримуючись законів. Таке поєднання говорить про високий рівень самосвідомості людей та їх суб'єктність. Власну життєву позицію більшість їх також оцінює як активну. На підставі семибальної шкали позиції 7, 6 та 5 балів відзначили всього 89,7 % респондентів у віці 15-16 років, 85,2 % – 17-18. Проте з роками у людей суттєво зростають очікування участі влади у захисті їхніх інтересів – держави, депутатів та особисто президента. У цій позиції проявляється, перш за все, рефлексія ролі інститутів, які мають цілком зрозумілі зобов'язання перед громадянами, а чинником забезпечення ефективності цієї ролі кожен другий вважає президента.

На суспільному рівні слід виокремити три основні етапи, які поступово

змінюють один одного. Перший етап називається зворотнім, який відбувається тоді, коли є масове відчуття зростання можливостей впливати на соціальні перетворення та певною мірою керувати ними чи контролювати їх. Деструктивна поведінка, прагнення до змін, а отже, переважання різноманітних типів соціальної поведінки, легких для маніпулювання та в залежності від ситуації є основними характерними ознаками цього етапу.

Другий етап характеризується соціальною поведінкою, яка виражається в масових протестах, міжгрупових конфліктах, кризі довіри до різних політичних інститутів і відчуттям соціальної незахищеності. Третій етап – етап розвитку, який включає два типи соціальної поведінки, які пов'язані з пошуком особистісних стратегій у майбутньому житті людей:

1) успішна зовнішня адаптація, що є адекватною реакцією на зовнішні чинники з акцентом на конкретних прагматичних цілях;

2) адекватна внутрішня адаптація, що означає незалежність від зовнішніх впливів, прагнення зменшити соціальну невизначеність і побудувати успішну життєву стратегію [1].

Значущим є розгляд життєвої стратегії особистості, як такої стратегії, яка пов'язана з категорією життєвого шляху, де основною рушійною силою виступає активність і творчість особистості як організатора і перетворювача свого життя. Самовизначення як знання, вміння та компетентність особистості є необхідним компонентом її становлення у житті. Самовизначення насамперед зумовлюється особистісною внутрішньою готовністю, яка представляє цілі, орієнтації та завдання особистості на шляху до подальшої реалізації її життєвих стратегій [6, с. 5].

Індивідуальне бачення успіху залежить від багатьох факторів, таких як культурні та сімейні цінності, професійні та особисті цілі, досвід та життєві обставини. У сучасному світі успіх часто асоціюється зі здатністю досягати певних цілей та визначених результатів у різних сферах життя. Однак, чи можна визначити успіх тільки за допомогою досягнень? І чи можуть успішність та щастя існувати окремо одне від одного? Ці запитання є

важливими, оскільки вони допомагають розуміти, як люди оцінюють свої життєві досягнення та що насправді для них має значення.

Розподіл відповідей респондентів у визначенні факторів успішності та місця успіху у власному житті наведено у таблиці 5.3.

Таблиця 5.3.

Індивідуальне бачення успіху (%)

№ з/п	Твердження	%
1	Думаю, що успіх у житті залежить більше від випадку, ніж від розрахунку	32,1
2	Якщо я позбудуся улюбленого заняття, життя втратить для мене сенс	21,4
3	Для мене в будь-якій справі важливіше його виконання, а не кінцевий результат	14,3
4	Люди більше страждають від невдач на роботі, чим від поганих взаємовідносин	17,9
5	На мою думку, більшість людей живуть майбутніми, а не нагальними цілями	57,1
6	У житті у мене було більше успіхів, ніж невдач	35,7
7	Навіть у звичайній роботі я прагну вдосконалити деякі її елементи	46,4
8	Захоплений думками про успіх, я можу забути про заходи обережності	26,6
9	Думаю, що в моїх невдачах швидше винні обставини, ніж я сам	17,9
10	Терпіння у мені більше, ніж здібностей	32,1
11	Лінь, а не сумнів в успіху змушує мене частіше відмовлятися від своїх намірів	50,0
12	Заради успіху я можу ризикнути, якщо навіть шанси не на мою користь	42,9
13	Коли все йде гладко, моя енергія посилюється	78,6
14	Мені здається, що наполегливості в мені більше, ніж здібностей	25,0

Висловлюючи власне розуміння поняття «життєва стратегія» більшість опитаних асоціювали поняття з планами на майбутнє та способом організації власного життя. Наприклад: планування та вміння підлаштовуватися (Дівчинка, 15-17 років); хоч більш менш чіткий план, якого треба дотримуватися щоб досягти того чого мрієш (Дівчинка, 15-17 років); плани на майбутнє, якими керуєшся при прийнятті рішень стосовно майбутнього (Дівчинка, 15-17 років); це прагнення людини до самовдосконалення (Дівчинка, 12-14 років); способи організації власного життя (Хлопець, 15-17 років); стратегія успіху (Хлопець, 15-17 років); прагнення до найкращого та бути кращим (Дівчинка, 15-17 років); бути краще і поважати людей (Хлопець, 12-14 років).

Більшість учасників опитування визначають успіх як мотиватор подальших звернень, а лінь — як негативний чинник у досягненні цілей. Також лєвова частина респондентів (82,1 %) визначають, що їх успіх та невдачі в житті залежать саме від них, а не від випадку.

Важливим у результатах опитування є також той показник, що кількість респондентів які мають та не мають плани на майбутні 5 років є майже однаковою — 42,3 % та 46,4 % відповідно. 10,7 % зазначили, що мають плани на майбутнє однак на менший часовий проміжок.

Висновки

Підводячи підсумок, варто зазначити, що індивідуальна життєва стратегія є своєрідною складною системою, яка складається із взаємопов'язаних елементів. З одного боку, ці елементи відображають зміст майбутнього життєвого шляху, де даний шлях визначається вибором життєвої установки, яка є підсумовуванням індивідуальних життєвих цінностей і переконань. Вони є основою для формування в особистості образу ідеального майбутнього та її життєвих цілей, які характеризують основні сфери життєдіяльності особистості та визначають ідеальний образ майбутнього життя людини.

Встановлено, що у всіх вікових групах основні цілі життєвих стратегій, які пов'язані з розумінням сенсу власного життя, де перші три місця за ступенем значущості займають «любов», «продовження себе в майбутніх поколіннях», а також «спокійне, безбідне життя». Встановлено, що актуальні життєві установки респондентів, від яких залежить вибір способів реалізації цілей життєвих стратегій, полягають у тому, що досягти успіху в житті можна, покладаючись на себе, але при цьому дотримуючись законів. З'ясовано, що з роками у людей суттєво зростають очікування участі влади у захисті їхніх інтересів – держави, депутатів та особисто президента.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що висновки та рекомендації, розроблені та запропоновані в статті, можуть бути використані у навчальному процесі, для відображення сутності поняття

«життєві стратегії» в контексті трансформації соціокультурного простору. Подальші дослідження можуть бути спрямовані на дослідженні життєвих стратегій молодого покоління в контексті трансформації соціокультурного простору.

Список використаних джерел

1. Богомаз К. Ю. Мачуліна І. І., Сорокіна Л. М. Соціологія молоді : навч. посіб. Дніпродзержинськ : Вид-во. ДДТУ, 2011. 358 с.
2. Вінник Н. Духовно-буттєві практики підвищення свободи вибору поведінки в стресовій ситуації. *Наукові праці МАУП. Психологія*. 2021. Вип. 4 (53). Київ : МАУП, 2021. С. 19-24.
3. Вінник Н. Д. Усвідомлення юнацтвом власної психологічної ресурсності та індивідуальних стратегій поведінки в умовах стресу. *Профорієнтація: стан і перспективи розвитку* : зб. матеріалів XII Всеукр. психол.-пед. читань, присвячених пам'яті доктора педагогічних наук, професора Федоришина Бориса Олексійовича. Київ: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, 2022. С. 13-16. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/42612/1/N_Vinnyk_PPCHF_FPSRSO.pdf
4. Гусаківська С. С. Психологічні особливості формування ціннісно-смыслові сфери майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів. Луцьк, 2014. 302 с.
5. Куделя П. О. Вища школа регіону як об'єкт соціального управління : монографія. Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2002. 272 с.
6. Скотна Н., Стець В. Феномен самовизначення у сучасному українському суспільстві. *Молодь і ринок*. 2007. № 8 (31). С. 5-8.
7. Сохань Л. В. Життєвий потенціал – інноваційний ресурс особистості як суб'єкта життя. *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін*. Київ 2005. С. 322-331.
8. Цукур О. Г. Особливості постановки життєвих завдань особистістю в площині сімейних взаємин. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Київ, 2012. № 30. С. 251-260.
9. Buss D., Cantor N (eds.). *Personality psychology : Recent trends and emerging directions*. N.Y., 1989. P. 352.
10. Maddi S. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. 2004. Apr. 44. P. 279-298.
11. Paruta O., Amelina V., Danchenko I., Davydenko V., Kislov D. The problems of society's globalization: peculiarities of legal socialization and public education. *AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research*, 2(S24) (11). P. 115-122.
12. Savelchuk I., Bybyk D., Zhytynska M., Ivzhenko I., Mikheiva O., Kunytsia T. Trends in the Development of Social Work: Postmodern Ideas and Prospects. *Postmodern Openings*. 2021. №12 (3Sup1). P. 143-154. DOI: <https://doi.org/10.18662/po/12.3Sup1/356>

Наукове видання

КУНИЦЯ Тетяна Юріївна
САВЕЛЬЧУК Ірина Борисівна
ГОНЧАР Людмила Вікторівна
БИБИК Дар'я Дмитрівна
АМЕЛІНА Вікторія Михайлівна

**СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ
УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ ХХІ СТОЛІТТЯ**
МОНОГРАФІЯ

Науковий редактор – Куниця Т.Ю.
Комп'ютерна верстка – Куниця Т.Ю.
Обкладинка – Амеліна В.М.

ISBN 978-617-8011-71-0

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 5,58. Обл. вид. арк. 4,0.
Наклад 100 прим.
Зам. № 008/12/23

**ВИДАВНИЦТВО
“НАІР”**

Івано-Франківськ, вул. Височана, 18,
Тел. (050) 433-67-93
email: fedorynrr@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виробників і розповсюджувачів видавничої продукції № 4191 від 12.11.2011 р.

